

CNL-101

चयनित नेपाली पद्य
(Selected Nepali poetry)

उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय
मानविकी विद्याशाखा
क्षेत्रीय भाषा

फो नं. 05946-261122, 261123

टोल फ्री नं. 18001804025

इ-मेल info@uou.ac.in

<http://uou.ac.in>

अध्ययन परिषद्

प्रोफेसर एच. पी. शुक्ल निदेशक, मानविकी विद्याशाखा उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय	डा राकेश चन्द्र रायल एसोसियट प्रोफेसर पत्रकारिता एवं मीडिया अध्ययन विद्याशाखा, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय
प्रोफेसर दिवाकर प्रधान विभाग प्रमुख, भारतीय भाषा विभाग काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, बनारस	डा. राजकुमार छेत्री सहायक-अध्यापक, नेपाली विभाग दार्जिलिङ सरकारी महाविद्यालय, दार्जिलिङ, पश्चिम बङ्गाल

विषयवस्तु विशेषज्ञ

डा. खगेन शर्मा गुवाहाटी विश्वविद्यालय
--

पाठ्यक्रम संयोजन

डा. राकेश चन्द्र रायल एसोसियट प्रोफेसर पत्रकारिता एवं मीडिया अध्ययन विद्याशाखा, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय

एकाइ लेखक

भानुभक्त र घाँसी- कविराज नरनाथ आचार्य	वीरेन्द्र छेत्री, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय
यता हेर्यो यतै मेरा.. मोतिराम भट्ट	कबीर बस्नेत, मिरिक कलेज
मुनामदन- लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा	सुकराज दिवाली, सिलगढी, पश्चिम बङ्गाल
नचिनिने भएछौ- अगम सिंह गिरी	तीर्थराज फँएल, केबीआरडी कलेज, ओराड, असम
यो देशको माटोले भन्छ-हरिभक्त कटुवाल	डा.टेकबहादुर छेत्री, प्राध्यापक, नरबहादुर भण्डारी सरकारी महाविद्यालय, गान्तोक, सिक्किम
दुई उच्चावास- राजेन्द्र भण्डारी	डा. सृजना शर्मा, समल व्यक्ति, पूर्वोत्तर क्षेत्रीय भाषा केन्द्र, गुवाहाटी
आदिम मानवको बस्ती- मनप्रसाद सुब्बा	नवीन पौड्याल, प्रिन्सिपल, सरकारी जेनेरेल डिग्री कलेज, पेदोङ, कालिम्पोङ
यो एल ओ सी हो- भूपेन्द्र अधिकारी	सुकराज दिवाली, सिलगढी, पश्चिम बङ्गाल

पाठ्यक्रम सम्पादन

डा. खगेन शर्मा

प्रकाशन वर्ष – अक्टोबर 2021

कपिराइट- उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय

संस्करण- पहिलो

प्रकाशक- कुलपति, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय, हल्दवानी-263139(नैनिताल)।

(यो सामग्रीको कुनै पनि अंश उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालयको लिखित अनुमतिबिना कुनै पनि रूपमा अथवा मिमियोग्राफी एवम् चक्रमुद्रणद्वारा वा अन्य उपायले पुनः प्रस्तुत गर्ने अनुमति छैन।)

अनुक्रम

एकाइ संख्या	एकाइको नाम	पृष्ठ संख्या
01	भानुभक्त र घाँसी- कविराज नरनाथ आचार्य	04
02	यता हेर्यो यतै मेरा.. मोतिराम भट्ट	14
03	मुनामदन- लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा	23
04	नचिनिने भएछौ- अगमसिंह गिरी	37
05	यो देशको माटोले भन्छ- हरिभक्त कटुवाल	43
06	दुई उच्चावास- राजेन्द्र भण्डारी	51
07	आदिम मानवको बस्ती- मनप्रसाद सुब्बा	61
08	यो एल ओ सी हो- भूपेन्द्र अधिकारी	68

एकाइ- १

भानुभक्त र घाँसी

एकाइको संरचना

१. प्रस्तावना
२. उद्देश्य
३. आदिकवि भानुभक्त आचार्यको सङ्क्षिप्त परिचय
४. कवि नरनाथ आचार्यको सङ्क्षिप्त परिचय
५. भानुभक्त र घाँसी कविताको विश्लेषण
 - ५.१ भानुभक्त र घाँसीको प्रसङ्ग
 - ५.२ भाषाशैलीय विन्यास
६. निष्कर्ष
७. कठिन शब्द-अर्थ
८. अभ्यास
९. थप पाठ्य-सामग्री

१. प्रस्तावना

भानुभक्त र घाँसी नामक यस कविताका रचयिता कवि नरनाथ आचार्य हुन्। आदिकवि भानुभक्त र घाँसीमाझ भएको परस्पर कुराकानी नै यस कविताको केन्द्रीय पक्ष हो। सरस, सरल र बोधगम्य शैलीमा कवि नरनाथ आचार्यले भानुभक्त र घाँसीको प्रसिद्ध आख्यानलाई काव्यिक रूप दिएका छन्। मोतीराम भट्टले 'कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र' नामक पुस्तकमा घाँसीको परोपकारी गुण र कर्मबाट प्रभावित भएर आदिकवि भानुभक्त आचार्य पनि काव्यसाधना गर्न प्रेरित भएका हुन् भन्ने प्रसङ्ग अघि ल्याएका हुन्। भट्टको यस प्रसङ्गलाई लिएर नेपाली साहित्यका अध्येतामाझ निकै तर्कवितर्क चलेको कुरा प्राप्त तथ्याङ्कबाट जानकारी पाइन्छ। कतिले यस प्रसङ्गको ऐतिहासिकतामाथि प्रश्न उठाएका छन्। कतिले भौगोलिक र समाजशास्त्रीय प्रामाणिकताको कुरा पनि उठाएका छन्। जे भए पनि भानुभक्तको जीवनघटना, व्यक्तित्व र कृतित्वको कुरा आउँदा यसको एउटा छुट्टै महत्त्व रहेको छ। नरनाथ आचार्यले यही प्रसिद्ध घाँसी प्रकरणलाई कविताको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्।

कविता भन्नु नाना सौन्दर्यशास्त्रीय घटकबाट निर्मित एउटा भाषिक कला हो। भावना र कल्पनाको उच्च शिखरमा टेकेर कविहरू कुरा गर्छन्। तर ती भावना र कल्पना निराधार भने हुँदैनन्, निरर्थक हुँदैनन्। त्यहाँ समाजको प्रतिविम्ब हुन्छ। शब्दहरूमा समाजको मनोविज्ञान बुझ्न सकिन्छ। संस्कृति, पर्यावरण, भूगोल, राजनीति, अर्थनीति, समाजशास्त्र सबै त्यहाँ भेटिन्छन्। कवितामा ऐतिहासिक प्रसङ्ग पनि हुन्छ। प्रस्तुत भानुभक्त र घाँसी कवितामा पनि हामी यस्तै विविध स्वाद भेटाउँछौं। यस कविताको अध्ययनबाट भानुभक्त र घाँसी प्रसङ्गलाई बुझ्न सहयोग प्राप्त हुन्छ। घाँसी प्रसङ्गको ऐतिहासिकताबारे छलफल गर्न सकिन्छ। भानुभक्तकालीन समाजको समाजशास्त्रीय व्याख्या बुझ्न सहयोग हुन्छ।

२. उद्देश्य

- आदिकवि भानुभक्त र घाँसीसम्बन्धी प्राप्त तथ्याङ्कलाई विकसित गर्नु।
 - भानुभक्त जम्भिएका ठाउँ चुँदी रम्घाको तत्कालीन सामाजिक व्यवस्थालाई बुझ्नु।
 - मोतीराम भट्टले उल्लेख गरेका घाँसीबारे थप जानकारी प्राप्त गर्नु। घाँसीको जीवन दर्शनमाथि सहपाठीसँग चर्चा परिचर्चा गर्नु।
 - भानुभक्तका पनाति कवि नरनाथ आचार्यको काव्य प्रतिभालाई पठित कविताको आधारमा मूल्याङ्कन गर्नु।
 - कविताको मूल उद्देश्यलाई पछ्याउँदै त्यससँग सम्बन्धित अन्य ऐतिहासिक आधार सामग्रीको खोजी गरी घाँसी प्रसङ्गको प्रामाणिकतालाई खोजी गर्ने जिज्ञासाको विकास गर्नु।
-

३. आदिकवि भानुभक्त आचार्यको सङ्क्षिप्त परिचय

नेपाली साहित्यमा सबैभन्दा बढी चर्चा भानुभक्तमाथि नै भएको देखिन्छ। भानुभक्त नेपाली साहित्यका आदिकवि मान्न होइन आदर्श कवि पनि हुन्। भानुभक्तबारे मोतीराम भट्ट, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि प्रधान, बालकृष्ण सम, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, रामकृष्ण शर्मा, इन्द्रबहादुर राई जस्ता थुप्रै अध्येताहरूले कलम चलाएका छन्। भानुभक्तलाई देवकोटाले नेपाली साहित्यका सर्वश्रेष्ठ पुरुष भनेका छन्। लेखनाथले उनलाई उत्साही कवि भनेर सम्बोधन गरेका छन् भने हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले आदिप्रतिनिधि कवि भनेका छन्। ईश्वर बरालले भानुभक्तलाई प्रथम रोमान्टिक कवि भनेका छन्। बालकृष्ण समले उनी ठुला कवि होइनन्, उनी आदिकवि पनि होइनन् भनी भानुभक्तबारेको अध्ययनमा आलोचकीय दृष्टिकोण थपेका छन्। यसरी नै रामकृष्ण शर्माले पनि भानुभक्तलाई नेपाली साहित्यमा प्रथम स्थान दिन नसकिने तर्क अघि राखेका छन्। जे होस्, भानुभक्त नेपाली भाषा साहित्यका उम्दा प्रतिभाको रूपमा समस्त नेपालीहरूको हृदयमा चाहिँ निर्विवाद विराजमान छन्।

भानुभक्तको जन्म इस्वी १८१४ मा तनहुँको चुँदी रम्घामा भएको थियो। प्राथमिककालीन राम भक्तिधाराका सर्वाधिक चर्चित कवि भानुभक्त आचार्य नै हुन्। उनले रामायण अतिरिक्त भक्तमाला, प्रश्नोत्तरमाला, रामगीता, वधू-शिक्षा आदि लेखेका छन् भने फुटकर कविता र मुक्तकको पनि रचना गरेका छन्। नेपाली साहित्यमा भानुभक्तीय रामायणको ठुलो

महत्त्व रहेको छ। भानुभक्तिय रामायण संस्कृतको अध्यात्मरामायणको भावानुवाद हो। भानुभक्तले अध्यात्मरामायण जस्तो नाना छन्दमा रचिएको वृहत् ग्रन्थलाई सङ्क्षिप्त रूपमा थोरै छन्दहरूको प्रयोग गरी नेपालीमा भावानुवाद गरेका छन्। सङ्क्षिप्त भए तापनि भानुभक्तिय रामायणको भाषिक, साहित्यिक र सौन्दर्यशास्त्रीय मूल्य भने निम्छो छैन। सामाजिक र सांस्कृतिक सन्दर्भको दृष्टिले पनि भानुभक्तिय रामायणको विशिष्टता उत्तिकै टड्कारो रहेको पाइन्छ। भानुभक्त विशेष गरी रस, भक्ति र ज्ञानका कवि हुन्। उनका फुटकर कवितामा प्रकृतिको सुन्दर चित्रण पाइन्छ भने व्यङ्ग्यचेत पनि उत्तिकै पाइन्छ।

४. कवि नरनाथ आचार्यको सङ्क्षिप्त परिचय

पण्डित कविराज नरनाथ आचार्य आदिकवि भानुभक्त आचार्यका पनाति हुन्। यिनको जन्म इस्वी १९०६ मा तनहुँमा भएको थियो भने बयासी वर्षको उमेरमा यिनको मृत्यु काठमाडौँमा भएको थियो। घरमै आफ्ना टुल्दाजु उमानाथ आचार्यबाट साउँ अक्षर चिनेका यिनले आयुर्वेदमा स्नातकसम्मको अध्ययन गरेका थिए। तीक्ष्ण बुद्धिका धनी नरनाथले सानै उमेरमा अमरकोश, चण्डी, रूद्री, लघुकौमुदी, हितोपदेश जस्ता रचना पढिसिध्याएका थिए। आफ्ना काकाका निर्देशनमा यिनले रघुवंश जस्ता ग्रन्थमा पनि निपुणता हासिल गरेका थिए। सानैदेखि यसरी संस्कृतका प्रसिद्ध काव्य, धार्मिक कर्मकाण्डका पुस्तक तथा व्याकरणग्रन्थ पढेका नरनाथमा आर्य धर्म, आर्य संस्कृतिप्रति गहिरो मोह पलाएको देखिन्छ। यसै मोहको कारण उनी संस्कृत भाषा साहित्यका ज्ञाता भए। आफ्ना जिज्यू (बाजेका बाबु) आदिकवि भानुभक्त आचार्यले नेपाली भाषामा भावानुवाद गरेका रामायणबाट यिनी धेरै प्रभावित र प्रेरित भए।

नेपाली भाषाको जग बसाल्ने आफ्ना जिज्यूप्रति गहिरो श्रद्धाभाव भएकै कारण यिनी पनि नेपाली भाषामा लेख रचना र कवितादि लेख्न अग्रसर भए। यिनले वधूरक्षा, लक्षहोम यज्ञको वर्णन, सत्य हरिश्चन्द्र र सुभाषित सङ्ग्रह, लक्षाहुतिपञ्चदशी जस्ता कृति लेखेका छन् भने यिनका दुईवटा कवितासङ्ग्रहहरू- **कविता सङ्ग्रह** र **पद्यमाला** पनि प्राकाशित छन्। नरनाथ आचार्य रसवादी कवि हुन्। आफ्ना कवितामा माधुर्य गुणोचित वर्णहरूको प्रयोग गर्नु र त्यसअनुरूपको छन्दको छनौट गर्नु यिनको काव्यिक वैशिष्ट्यता नै मान्नुपर्छ। यिनको भानुभक्त र घाँसी कवितालाई हेर्दा यिनी सरल कविका रूपमा देखापर्छन्। नेपाली साहित्यमा **भानुभक्त आचार्यको सच्चा जीवन चरित्र** लेखेकै कारण यिनी प्रसिद्ध भएका हुन् भन्नमा कुनै अत्युक्ति हुँदैन। तथापि भानुभक्तको जीवनी लेखे पहिलो लेखक भने मोतीराम भट्ट हुन्।

भानुभक्तको कविता पढेपछि पाठक वा भावकलाई यिनको जीवनी हेर्ने इच्छा पनि जाँगेको हुन्छ भनी मोतीराम भट्टले भानुभक्तको जीवनी लेखेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। मोतीराम भट्टद्वारा लिखित **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र** (इस्वी १८९१) मा भारतजीवन यन्त्रालय, वनारसबाट प्रकाशित भएको हो भने यस सानो पुस्तकमा भट्टले भानुभक्तका जीवनवृत्त माल प्रस्तुत गरेका छैनन्। कविको कवित्वबारे पनि प्रशस्त प्रकाश पारेका छन्। भानुभक्त कस्ता कवि हुन्, उनको भाषा कस्तो छ, अन्य समकालीन कविहरूमध्ये उनी किन धेरै चर्चित छन्, उनी कहाँबाट प्रेरित भए भन्ने कुराहरूको वर्णन भट्टले खुबै रोचक ढङ्गमा प्रस्तुत गरेका छन्। घाँसीको प्रसङ्ग पनि मोतीराम भट्टले सर्वप्रथम यसै जीवनीमार्फत् नेपाली साहित्यका पाठकअधि

ल्याएका हुन्। यसरी भानुभक्तको जीवनी लेखे पहिलो लेखकका रूपमा मोतीराम भट्ट प्रसिद्ध छन् भने कवि नरनाथ आचार्यले अझ थप तथ्याङ्क थपेर भानुभक्त आचार्यको सच्चा जीवन चरित्र लेखेका छन्।

यहाँ प्रयुक्त सच्चा शब्दले साँचो जीवनवृत्तान्त भन्ने बोध हुन्छ। तर यति हुँदाहुँदै पनि मोतीरामले लेखेका जीवनी चाहिँ झुटो हो भन्ने होइन। भानुभक्तबारे मोतीरामले दिएका सूचनालाई बढाउने काम नरनाथ आचार्यले गरेका छन्। उनले यस ग्रन्थमा भानुभक्तबारे फेलापारेका नयाँ तथ्याङ्कहरू प्रस्तुत गरेका छन्। भानुभक्तले आफ्नो छोरालाई लेखेको पत्रलाई पनि नरनाथ आचार्यले यसै पुस्तकमा संलग्न गर्दै भानुभक्त रचित केही फुटकर कविता पनि नरनाथले सर्वप्रथम यसै पुस्तकमा प्रकाशित गरेका हुन्। नेपाली साहित्यमा भानुभक्तले लेखेका पत्रको तुलै महत्त्व रहेको छ। यसबाट आदिकवि भानुभक्त आचार्यको गद्यशैलीबारे जानकारी पाइन्छ। यसरी नरनाथ आचार्य एकजना कुशल जीवनीकार र कविका रूपमा चर्चित रहेको प्राप्त तथ्याङ्कबाट स्पष्ट हुन्छ।

५. भानुभक्त र घाँसी कविताको विश्लेषण

भानुभक्त र घाँसी कविता कवि नरनाथ आचार्यले लेखेका हुन्। मझौला आयामका यस कवितामा कविले शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरेका छन्। यस कविताका प्रत्येक पङ्क्तिमा उन्नाइस अक्षर रहेको पाइन्छ। कविले छन्दको निर्वाह गर्नका लागि कतिपय शब्दलाई लयानुरूपको हिज्जेमा राखेका छन्। छन्द र लयको कुशल प्रयोगको कारणले कविता प्रगीतात्मक बन्नपुगेको छ। विशेष गरी भानुभक्त र घाँसीको वार्तालाप रहेको यस कविताको एउटा मुख्य लक्षण भनेको यसमा पाइने आख्यानतात्मकता नै हो। कवितालाई प्रगीतात्मक, नाटकीय र आख्यानतात्मक गरी लेखनको आधारमा तीन वर्गमा छुट्ट्याउन सकिन्छ। प्रगीतात्मक कविता लयात्मक र गेयात्मक हुन्छ, नाटकीय कविता संवादात्मक शैलीमा संरचित हुन्छ भने आख्यानतात्मक कवितामा आख्यानको प्राधान्यता रहेको हुन्छ।

भानुभक्त र घाँसी कवितालाई गहन रूपमा हेर्ने हो भने यसमा यी तीनै गुण रहेको पाइन्छ। छन्द र लयको निर्वाह भएको कारणले कविता गेयात्मक बन्नपुगेको छ भने भानुभक्त र घाँसीमाझ देखाइएको वार्तालापले यस कवितालाई आख्यानतात्मकता प्रदान गरेको छ। जेठ महिनाको चर्को घाममा एकदिन कवि ससुराली जाँदै गर्दा बाटामा कुवा भेट्छन्। आफ्नो तिर्खा मेटाएर त्यही कुवानेर आराम गर्दैगरेको अवस्थामा मास्तिरबाट घाँसको ठुलो भारी बोकेर एकजना घाँसी भानुभक्तको छेउमा आइपुग्छन्। यहाँबाट कविले कविताको उठान गरेका छन्। जुन दृश्य र घटनाको समायोजना कविले गरेका छन् त्यसले कविताको नाटकीय तत्त्व अघि आएको देखिन्छ। यसरी यस कवितालाई मझौला आयाम भएको छन्दोबद्ध, लयप्रधान र प्रगीतात्मक, नाटकीय र आख्यानतात्मक तीनै तत्त्व र गुणले युक्त कविता भन्न सकिन्छ।

५.१ भानुभक्त र घाँसीको प्रसङ्ग

यस कविताको केन्द्रीय पङ्गु भनेको नै भानुभक्त र घाँसीको प्रसङ्ग हो । पूर्वेली माल नभएर पाश्चात्य साहित्यमा पनि कविहरूले कसैबाट, कुनै घटनाबाट प्रेरणा प्राप्त गरेको दृष्टान्त अनेक भेटिन्छ । महर्षि वाल्मीकि, कवि कालिदास, माघ, भारवि, भर्जिल, गोइते, मिल्टन, देवकोटा, लेखनाथ आदि सबैको कवित्वको प्रस्फुटन कुनै न कुनै घटनाबाट भएको हो भन्ने कुरामा अतिशयोक्ति पाइँदैन । कविको कवित्वलाई बिउँताइदिने कारकतत्त्व कुनै एकजना व्यक्तिविशेष वा कुनै घटना हुनसक्छन् । कुनै दुर्घटना वा कुनै काव्य पनि हुनसक्छ । प्रकृतिको मनोरम छटाको दर्शनसम्मले पनि कसैको कवि मन बिउँझन सक्छ । प्रतिभा, अध्ययन र अभ्यासले कविता खारिँदै जाने हो । यस्ता प्रेरणादायी घटनाले लेखकमा उद्दीपकको काम गरेको हुन्छ ।

नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्त आचार्य पनि एकजना घाँसीबाट प्रेरित भएको प्रसङ्ग सर्वप्रथम भानुभक्तका जीवनी लेखक मोतीराम भट्टले आफ्नो पुस्तक **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र** (इस्वी १८९१) मा उल्लेख गरेका छन् । मोतीराम भट्टले भानुभक्त एकदिन हावा खान भनी यसै डुल्दा डुल्दै एउटा नदीको किनारामा पुगेको र चर्को घाममा हिँडेको कारण थकाइ लागेर एउटा ढुङ्गामा केही समय निदाएर झल्यास्स हुँदा ढुङ्गानेर एकजना घाँसी घाँस काँट्न लागेको देखे भनी उल्लेख गरेका छन् । कवि नरनाथ आचार्यले चाहिँ भानुभक्त ससुराली जाँदा बाटोमा जेठको घामले थकाइ र तिर्खा लागेको हुँदा कुवाको पानी पिएर त्यहाँ केही समय सुस्ताउँदा कुवा मास्तिरबाट घाँसको भारी बोकी घाँसी आएको आफ्ना कवितामा निम्नानुसार उल्लेख गरेका छन्:

बीस् साल् मा कवि भानुभक्त ससुराली का घरै जाम् भनी
जान्थ्या घर तिरबाट कोस तिनमा थियो कुवा एक् अनी ।
जेत् मास् पो रछ घामले कविजीका बाधा गर्यो देहमा
खान्छू पानि भनी गया कवि तहाँ कूवा थियो सेपमा ॥

यहाँ कवि नरनाथले कवि भानुभक्त ससुराली जाँदैथिए भनी उल्लेख गरेका छन् । मोतीराम भट्टले चाहिँ घाँसी प्रसङ्गमा- **विक्रम सम्बत् १८९१ सालमा भानुभक्त एक् दिन् हावा खान भनी यसै डुल्दा डुल्दा एक नदीका तीरमा पुगेछन्-** भनेका छन् । यहाँ मोतीराम भट्टले ससुरालीको उल्लेख गरेका छैनन् । तर नरनाथ आचार्यले चाहिँ ससुराली जाँदा भनेका छन् । नरनाथले- **खान्छू पानि भनी गया कवि तहाँ कूवा थियो सेपमा-** भनेर भानुभक्तले कुवाको पानी पिएको उल्लेख गरेका छन् । अर्कातिर मोतीरामको घाँसी भने घाँस काटेर दुईआना तीनआना, जति पाइन्छ त्यतिमा घाँसको भारी बेची राति घर फर्कने कुरा गर्छ । यसरी जम्मा गरेको पैसा पनि कुवा खन्नाले रित्तिसकेको कुरा गर्छ । नरनाथले आफ्नो कवितामा मास्तिरबाट आएको घाँसी पनि पानी पिएर भानुभक्तसँग कुराकानी गर्न थाल्यो भनेका छन्:

खाए पेट् भरि पानि ताँहि ति बस्या एक् छिन् त आराम् लिई
कूवा मास्तिरबाट घाँसिजन एक् भारी ठुलो घाँस् लिई ।
आयो भारि बिसाइ पानि पिइ खुप् ताँही बस्यो त्यो पनि

देख्त्तैमा कविलाई सज्जन भनी ठानेर सोध्यो पनी ॥

नरनाथ आचार्यले आफ्ना कवितामा धन सम्पत्तिमाथि घाँसीको जुन दर्शन देखाएका छन्, मोतीराम भट्टले पनि घाँसीको त्यही दर्शन देखाएका छन्। घाँसी दरिद्र भएर पनि उसमा धन सम्पत्तिको मोह छैन। दुईचार पैसा जोड्नसके केही भलोको काम गर्न सकिन्छ भन्ने घाँसी निकै उदारवादी देखिन्छ। अर्थोपार्जनतिर लागे भक्तितिर मन जाँदैन, जस्तै धनी व्यक्ति पनि मरेपछि नाङ्गै जान्छ भन्ने पूर्वोक्त दर्शन छँदैछ। कवि नरनाथका घाँसी भन्छन्:

मै हूँ धन्कट छू भनेर हिँड्नुया जन्म्या ति नाङ्गै यहाँ
आँखैले कति देखियो गइसके धन् छोडि नाङ्गै कहाँ?

मोतीराम भट्टको घाँसी भन्छन्- आफै विचार गरन नानी, घरमा थैलीका रूपिजा कुहायेर सित्तिमा ढुंढी पार्नु के काम, तहाँ चै र आफ्ना मतलब् भर्को राखी बाकी इ मैले गरेजस्ता धर्म काम्मा खर्च गरिदिये धर्मको धर्म नाम् को नाम्- धन सम्पत्ति जति नै थुपारे पनि त्यसले पछिसम्म सुनाम फैलिँदैन तर कुनै समाज उपयोगी काम गर्नसके त्यसबाट आफ्नो कीर्ति रहन्छ भन्ने शिक्षा भानुभक्तले घाँसीबाट नै प्राप्त गरेका हुन् भन्ने उल्लेख पाइन्छ।

भानुभक्त श्रीकृष्ण आचार्यजस्ता ज्ञानी पण्डितका नाति र धनञ्जयजस्ता सरकारी सेवामा लागेका प्रतिभाशालीबुवाका छोरा थिए। बाजे श्रीकृष्ण आचार्यले घरमा नै भानुभक्तलाई कर्मकाण्डका पुस्तक, अमरकोश, संस्कृतका अन्य ग्रन्थलगायत् वेद पुराणका पाठ सिकाएका थिए। भानुभक्तले सानै उमेरमा संस्कृतका श्लोकहरू कण्ठस्थ पार्ने तालिम प्राप्त गरे। संस्कृतका श्लोकादि पाठ गर्दा त्यसको छन्द र लयमाथि भानुभक्तको ध्यान आकर्षित भयो। यसो हुँदाहुँदै आफैले पनि श्लोक बनाउन थाले। भानुभक्त तत्काल कविता कोर्न सक्थे। कुनै पनि विषयमा तत्काल सिलोक रचना गर्नु उनको विशेषता नै हो।

पुराण भन्नामा पनि उनी निकै सिपालु थिए। संस्कृतको बोलवाला रहेको समाजमा भने भानुभक्त तत्कालीन गोर्खाली भाषा (नेपाली भाषा) मा सिलोक बनाउँथे। भाषाकै उन्नति होस् भनी उनले संस्कृतमा लेखिएका ग्रन्थलाई भाषामा रूपान्तर गर्न थाले। बुहारीलाई कवितामै शिक्षा दिए। गजाधरकी स्वास्नीलाई कवितामै गाली गरे। कान्तिपुरी नगरी र बालाजुको वर्णन कवितामै गरे। थुनामा हुँदा रातभरि उपियाँको नाच हेर्छु भनी कविता नै बनाए। झगडा मिलाइदिनुहोस् भनी कवितामै निवेदन चडाए। रामको कथालाई पद्यमा नै भावानुवाद गरे। यस्ता भाषा, साहित्य, संस्कृति, समाजप्रेमी एकजना प्रतिभाशाली कवि व्यक्तित्वलाई किन घाँसीको उपदेशको खाँचो पर्‍यो होला भन्ने प्रश्न उठ्नु पनि स्वाभाविक नै ठहरिन्छ। घाँसीको प्रसङ्गमाथि धेरैले शङ्का पनि गरेका छन्। यो मोतीराम भट्टकै दिमागको उपज हो भन्ने पनि धेरै छन्।

भानुभक्त र घाँसीको कथाबारे अध्येताहरूले विविध तर्क प्रस्तुत गरेका छन्। मोतीराम भट्टले यस प्रसङ्गलाई पहिलोचोटि भानुभक्तको जीवनीमा उल्लेख गरेका हुन्। शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलले पनि भानुभक्त र घाँसीबारे विश्लेषण प्रस्तुत गर्दा मोतीराम भट्टकै मार्ग पछ्याएका छन्। रामकृष्ण कुँवर राणा नामक उपन्यासमा यसका लेखकद्वय टुकराज मिश्र र पद्मराज मिश्रले भानुभक्तको कुरा साँचो हो तर घाँसीको सन्दर्भचाहिँ कपोकल्पित देखिन्छ भनी उल्लेख गरेपश्चात् बाबुराम आचार्यले-

भर् जन्म घाँसतिर मन् दिइ धन् कमायो- भन्ने दुईवटा श्लोक भानुभक्तका होइनन् भन्दै यस श्लोकमा प्रयुक्त मो, कुवा, इनार, सत्तल र खुर्पी जस्ता शब्दहरूको विस्तृत अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। तनहुँतिर त्यसबेला यस्ताप्रकारका शब्दहरूको प्रयोग सम्भव देखिँदैन भन्दै उनले घाँसीको प्रसङ्गलाई चर्चामा ल्याएका हुन्।

शिवराज आचार्यले भानुभक्त र घाँसीको प्रसङ्गलाई कपोकल्पित मानेका छैनन्। उनले घाँसीको प्रेरणाबाट नै भानुभक्तले भर् जन्म घाँसतिर... भन्ने दुईवटा श्लोक लेखेका हुन् भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन्। यस सन्दर्भमा उनको- भानुभक्त र घाँसी: थप विवेचना भन्ने लेख पठनीय रहेको छ। मुक्तिनाथ आचार्यले चाहिँ आफ्नो पहिलो अध्ययनमा भानुभक्त र घाँसीको प्रसङ्गलाई असत्य ठहराएका छन् भने पछिल्लो अध्ययनमा चाहिँ यसलाई सत्य मानेका छन्। मुक्तिनाथले तनहुँमा भानुभक्त र घाँसीको भेट भएको कुरालाई अस्वीकार गर्दै तनहुँमा घाँस काटी बेचबिखान गर्ने चलन नै नरहेको तथ्य अघि ल्याएर भानुभक्त र घाँसीको भेट काठमाडौँमै भएको मानेका छन्। किनभने काठमाडौँमै त्यतिखेर घाँस र दुध बेच्ने चलन थियो भनी आफ्नो अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। भानुभक्त र घाँसीबारे अनुसन्धान गर्ने अर्का विद्वान् व्रतराज आचार्य हुन्। उनले भानुभक्त ससुराली जाँदा घाँसीसँग भानुभक्तको भेट भएको उल्लेख गरेका छन्। कर्लुङ् भन्ने ठाउँमा घाँसीसँग भेट भएको भनी ठाउँको नाम पनि दिएका छन्। उक्त घाँसीको नाम चामुनारायण पन्थ थियो भनेर समेत उल्लेख गरेका छन्। नरनाथले आफ्नो कवितामा घाँसीले कुवा मात् होइन, पानी पिएर बस्ने राम्रो ठाउँ पनि बनाएको उल्लेख गरेका छन्, जस्तै:

कोदालाहरू मात्ले खनि कुवा साध्यै नहून्या थियो
पानी खानिहरूकनै असजिलो साह्रै भयाको थियो।
एक् छिन् पानि पिएर बस पनि ठाम् थियो विकटको अती
मैले आग्रि लगाइ काटि पहरु कूवा खन्याको यति।

पहरोसम्म काटेर बस्ने ठाउँ मिलाउने नरनाथको घाँसी निकै परिश्रमी र उत्साही देखिन्छ। बटुवाहरूको सुविधालाई ध्यानमा राखी घाँसीले एकलै कुवा खनेर पानी खाई बस्ने ठाउँ पनि बनाएका छन्। यस कवितामार्फत् नरनाथले घाँसीलाई फेरि चर्चाको केन्द्रमा उभ्याइदिएका छन्। व्रतराजले थप चर्चा गरे तापनि यस कवितामा पनि नरनाथ आचार्यले समेत घाँसीलाई- घाँसी ब्राह्मण पन्थ जैसि ति रछन् कूमाइ धन् का गरिप् भनी ब्राह्मण पन्थ थिए भनेका छन्। यस्ता घाँसीबाट प्रेरणा प्राप्त गरेर भानुभक्तले दुईवटा श्लोकको निर्माण त्यतिनै बेला गरे भनेर मोतीराम भट्टले ती श्लोक पनि राखिदिएका छन्। नरनाथ आचार्यले पनि आफ्नो कविताको अन्ततिर- त्यै बिच्मा कविका त त्यो मनविषे जुन् भावना भयो, त्यै बात् का कविता इ पद्य दुइ हुन् लोकमा प्रसिद्धै छ जो भनेर भट्टले जस्तै ती दुईश्लोकलाई जस्ताको त्यस्तै राखेका छन्। नरनाथले आफ्नो कवितामा घाँसीलाई- सत्संगत् सुनि त्यो पुराण् गरुडको बाते गर्नमाका हरिप् भनी घाँसीलाई गरुड झैं बाठा र ज्ञानी पनि थिए भनेका छन्।

५.२ भाषाशैलीय विन्यास

कवि नरनाथ आचार्यले भानुभक्त र घाँसी कवितामा गम्भीर वक्र भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छैनन् तर साधारण लोकशैलीको निर्वाह गरेका छन्। नाना अलङ्कार, प्रतीक र विम्बको अधिकता पाइँदैन। साधारण, सरस, सरल र बोधगम्य शब्दहरूको धेरै प्रयोग गरेका छन्। लामालामा समास भएका शब्दहरूको प्रयोग उनले गरेका छैनन्। छन्दको मागअनुरूप वर्णहरूलाई सजाएका छन्। पहिले नै नेपाली साहित्यको इतिहासमा प्रसिद्ध रहेका भानुभक्त र घाँसीको रूपक कथालाई साधारण पाठकले पनि लय हालेर आनन्दले पढ्न भन्ने कविको उद्देश्य देखिन्छ। किनभने यस कवितामा कविले भानुभक्त र घाँसीको प्रसिद्ध कथालाई नयाँ ढङ्गले प्रस्तुत गरे तापनि विश्वभरि फैलिएको यसको ऐतिहासिक मूल्यमाथि कटाक्ष भने गरेका छैनन्। यसको प्रामाणिकताबारे पनि प्रश्न उठाएका छैनन्। यस कविताले कुनै ठुलो समस्याको उठान गरेको छैन। कुनै भव्य साहित्यिक सौन्दर्यको निर्माण पनि यसको लक्ष्य देखिँदैन। नाना किसिमको सङ्केतहरूको माध्यमबाट कुनै विश्वजनीन समस्याको कुरा पनि गरिएको छैन।

कल्पनाकै कुरा गर्दा पनि कवि मध्यम गतिले हिँडेका छन्। यसोहुँदा साधारण माधुर्य शैली नै यस कविताको विशेषता हो। पानी, खानी, मेरो, गरि, ठान्नु, पाप, भन्या, ठुलो, कीर्ति, भदौ, धेर, धर्मा, भरी, अलि, खेती, गोठ, भैंसी, पारि, घाँस, घर, जेठ, घाम, एक, कुवा जस्ता ससाना शब्दहरूको प्रयोगले गर्दा कवितामा लयको निर्वाह राम्रो भएको छ। कविता वाचन गर्न र कण्ठस्थ पार्न पनि सजिलो रहेको छ। माधुर्य गुणोचित शब्दहरूको धेरै प्रयोग कविले गरेका छन्। उदाहरणको रूपमा- क्, ख्, ग्, घ्, च्, ज्, झ्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य्, र्, ल्, व्, स् जस्ता वर्णहरूलाई लिन सकिन्छ। ओज गुणका लागि उपयोगी हुने- ट्, ठ्, ड्, ढ् जस्ता वर्णहरूको सङ्ख्या एकदमै थोरै पाइन्छ। लामालामा समासको प्रयोग कविले गरेका छैनन्। कतिपय ठाउँमा- पानि भनी, काम् ठाम्, दश-आठ्, जिउ घीउ, धेर धन, पानी खानि जस्ता प्रयोगले कवितामा अझ गयात्मकता थपिदिएको छ।

नरनाथ आचार्य संस्कृत भाषा र साहित्यका ज्ञाता हुन्। उनी एकजना वैदाङ्गी (वैद्यशास्त्रको अनुभवी) पनि हुन्। उनले संस्कृत भाषामा पनि पुस्तक लेखेका छन्। यसो हुनाले उनका अन्य कवितामा यसको प्रभाव खुट्ट्याउन सकिन्छ। प्रस्तुत कविता भने साधारण नेपाली भाषी पाठकको नजिक रहेको छ। कविताको व्याख्या विश्लेषण विविध प्रकारले गर्न सकिन्छ। विभिन्न स्थापित साहित्यिक सिद्धान्त र पद्धतिको अनुसरण गरी कविताको नाना अर्थहरूको अनुसन्धान गर्न सकिन्छ। पाठक प्रतिक्रिया सिद्धान्त (reader response theory) बाट हेर्ने हो भने प्रत्येक पाठक नै आलोचकको रूपमा उभिन सक्षम छन्। कविता कविकेन्द्रि नभएर पाठककेन्द्रि भएको छ। आजपर्यन्त कविताको हार्दिक पक्ष, लयात्मकता, गयात्मकता, सङ्गीतात्मकता भने नष्ट भएको छैन। कवितामा रस परिपाकको कुरा भामहदेखि जगन्नाथसम्म मात्र थियो। वाल्मीकिदेखि कालिदास, माघ, भारविसम्म मात्र थियो भनी किटान गर्ने कोही आएका छैनन्। हिजआज पनि कविताको पाठ गर्दा, कवितालाई मञ्जमा प्रस्तुति

गर्दा, त्यही रसानुभूति हुन्छ र त्यही साधारणीकरण हुन्छ। कवि नरनाथका प्रस्तुत कविता पनि रसयोजनाको दृष्टिले सफल नै देखिन्छ। एउटा उदाहरण हेरौं:

भैंसीको जिउ घीउ बेचि कपडा निर्बाह नुन्को गरी
बाजे! वै जिविका छ धेर धन पो के हुन्छ घर्मा भरी?
मै हूँ धन्कट छू भनेर हिँडन्या जन्म्या ति नाङ्गै यहाँ
आँखैले कति देखियो गइसके धन् छोडि नाङ्गै कहाँ?

चारै पङ्क्तिमा एकसमान वर्णयोजना राखिएका यी हरफहरूले पाठकको हृदयलाई आनन्द पारिदिन्छ। घाँसीको जीवन मन्त्रलाई कवि नरनाथ आचार्यले सुन्दर लय हालेर झन् उत्प्रेरक बनाइदिएका छन्। यस मन्त्रबाट परवर्ती कविहरू पनि प्रेरित हुन सक्छन्। कवितामा कहिलेकाहीं छन्दविधानका लागि व्याकरणका नियमलाई पर सारिएको देखिन्छ। यसलाई व्याकरण दोष भनेर कटुआलोचना गर्ने निर्देशन साहित्यशास्त्रमा पाइँदैन। यस कवितामा पनि कविले छन्दविधानका साधारण नियम पालन गरी शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन्। कतिपय ठाउँमा ह्रस्व र दीर्घको तालमेल हेरी शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। ‘चिठाईदियाँ, राख्न्या थियाँ, हिँडन्या, जन्म्या, खाँनि ता, खनिदियाँ’ जस्ता शब्दको उच्चारणमा अलिकति अप्ठ्यारो आउँला तर यी पनि बोधगम्य नै छन्। भानुभक्तकालीन तनहुँको वर्णन गर्नमा कवि निकै सचेत देखिन्छन्। ‘कोदाला, पहरो, गोठ, गोबर, खेती, भैंसी, घिउ, भारी’ जस्ता शब्दहरूको छनौटले घाँसीको पेसालाई प्रमाण दिने काम गरेको छ भने तत्कालीन ग्रामीण परिवेशको पनि सुन्दर चित्रण कवितामा आएको छ।

६. निष्कर्ष

एकदिन कवि भानुभक्त आचार्य ससुराली घर जाँदैगर्दा जेठको घामले लागेको तिर्खा मेट्नका लागि बाटोछेउको कुवामा पानी पिउन थाल्छन्। तिर्खा मेटिएपछि एकझण त्यही कुवाछेउ सुस्ताउँदा कुवा मास्तिरबाट घाँसको भारी बोकेको एकजना घाँसी आइपुगछन्। भानुभक्तलाई देखेर घाँसीले- **यस्ता बडाले पनि आज यस कुवाको पानी खाए** भनी प्रसन्न हुन्छन् अनि दुवैजना कुरा गर्न थाल्छन्। कुरैकुरामा घाँसीले त्यो कुवा आफै खनेको र कुवाछेउको बस्ने ठाउँ पनि एकलैले बनाएको कुरा गर्छन्। आफ्नो गोठ अलि परतिर रहेको र भैंसीलाई घाँस हालेर जीविका उपार्जन गरिरहेको कुरा गर्छन्।

धन धेरै कमाएर पनि के गर्नु भन्दै घाँसीले अझ धन भएकोभए अझ ठुलो कीर्ति म राख्थे भनी भानुभक्तलाई सुनाउँछन्। जतिनै धन सम्पत्ति थुपारे पनि अन्तमा लाने केही होइन, बरू त्यो धन अर्काले उपभोग गर्छन् भन्दै घाँसीले आफ्नो नाम अमर रहोस् भनी कुवा खनाएको रहस्य भानुभक्तलाई बताउँछन्। अन्तमा भैंसी पर पुगिसके भनेर घाँस बोकी घाँसी विदा हुन्छन्। घाँसीको कुरा सुनेर भानुभक्त छक्क परे। गरिब भएर पनि घाँसीको बुद्धि भने कलो रहेछ भनी छक्क परेका भानुभक्तले- **भर् जन्म घाँस तिर मन् दिइ** भन्ने दुईश्लोकको कविता बनाए भनेर कविले ती दुईवटा श्लोक अन्तमा राखेका छन्।

७. कठिन शब्द-अर्थ

आख्यान, कवि नरनाथ आचार्य, आदिकवि भानुभक्त आचार्य, मोतीराम भट्ट, परोपकारी, घाँसी, समाजशास्त्रीय, तथ्याङ्क, भाषिककला, ऐतिहासिक, भानुभक्तकालीन, तनहुँ, आदर्शकवि, अध्येता, आदि प्रतिनिधि, आलोचकीय, भक्तिधारा, सौन्दर्यशास्त्रीय, कीर्ति, जीविकोपार्जन, पनाति, हितोपदेश, भावानुवाद, आर्यसंस्कृति, कर्मकाण्ड, प्रसिद्ध, अत्युक्ति, भारतजीवन यन्त्रालय, जीवनवृत्तान्त, गद्यशैली, प्रगीतात्मक, नाटकीय, आख्यानात्मक, दृष्टान्त, अतिशयोक्ति, ससुराली, दरिद्र, छन्दविधान, ऐतिहासिक मूल्य, श्लोक, कुवा, घाँस, कोदालो, विश्वजनीन, रसानुभूति, बेचबिखान आदि।

८. अभ्यास

- क. आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जीवनी लेखे जीवनीकारहरू को को हुन्? बुझाएर लेख्नुहोस्।
 - ख. कवि नरनाथ आचार्यको सङ्क्षिप्त परिचय प्रस्तुत गर्नुहोस्।
 - ग. बाबुराम आचार्यले भानुभक्त र घाँसीबारे के कस्ता तर्क प्रस्तुत गरेका छन्?
 - घ. भानुभक्त र घाँसी कवितामा कविले घाँसीको जीवनलाई कसरी प्रस्तुत गरेका छन्?
 - ङ. घाँसीको नाम चामुनारायण पन्थ भनी कसले भनेका हुन्?
 - च. भानुभक्त कतातिर जाँदै गर्दा घाँसीसँग भेट भएको हो?
 - छ. मोतीराम भट्टको घाँसी र प्रस्तुत कविताको घाँसीमाझ के कस्तो भिन्नता पाइन्छ? किन?
 - ज. नरनाथ आचार्यले यस कवितामा ग्रामीणजीवनसँग सम्बन्धित कस्तो कस्तो शब्दको प्रयोग गरेका छन्? उदाहरणसहित लेख्नुहोस्।
 - झ. यस कवितामा कविले घाँसीको कुरालाई पुराण गुरुड को भनेर के भन्न खोजेका हुन्?
 - ञ. कोदालो कस्तो हुन्छ? नेपाली ग्रामीण जीवनमा यसको उपयोगिता के छ?
 - ट. कवि नरनाथ आचार्यद्वारा लिखित भानुभक्त र घाँसी कविताको भाव विस्तार गर्नुहोस्।
 - ठ. नेपाली साहित्यमा भानुभक्त र घाँसीको प्रसङ्गबारे गरिएका अध्ययनमाथि एउटा गहकिलो लेख तयार पार्नुहोस्।
 - ड. भानुभक्त र घाँसी कवितामा प्रयुक्त भाषाशैलीबारे विस्तारपूर्वक चर्चा गर्नुहोस्।
 - ढ. कवि नरनाथ आचार्यको परिचय दिँदै उनको भानुभक्त र घाँसी कविताको विश्लेषण प्रस्तुत गर्नुहोस्।
-

९. थप पाठ्य-सामग्री

खरेल, यादव. (२०५६). *आदिकवि भानुभक्त पटकथा*: भानु जन्मस्थल विकास समिति।
ढकाल, मतिप्रसाद(सम्पा). (२०६४). *भानुभक्तका लघुरचनाहरू*: आस्था आगम प्रकाशन।
प्रधान, गोपीचन्द्र र अन्य (सम्पा). (.....). *भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ*: नेपाली साहित्य सम्मेलन।
भट्ट, मोतीराम. (१९४८). *कवि भानुभक्तको जीवनचरित*, भारतजीवन यन्त्रालय।

दीक्षित, कमल. (२०५६). *भानु विचरण* : भानु जन्मस्थल विकास समिति ।
दीक्षित, कमल. (२०५७). *साइबर-भानु* : जगदम्बा प्रकाशन ।
वेब लिङ्क. <https://youtu.be/-bodLN5tThM>

एकाइ- २

यता हेर्यो यतै मेरा.... -मोतीराम भट्ट

एकाइको संरचना

१. प्रस्तावना
 २. उद्देश्य
 ३. मोतीराम भट्टको परिचय
 ४. गजलको सैद्धान्तिक परिचय
 ५. मोतीराम भट्ट: गजलकारको रूपमा
 ६. यतै हेर्यो यतै मेरा... गजलको विश्लेषण
 ७. निष्कर्ष
 ८. अभ्यास
 ९. थप पाठ्य-सामग्री
-

१. प्रस्तावना

मोतीराम भट्ट नेपाली भाषामा गजल लेखे पहिलो स्रष्टा हुन्। उर्दू गजल परम्पराबाट प्रभावित र प्रेरित भई उनले नेपाली भाषामा गजल लेख्न प्रारम्भ गरेका हुन्। भट्टले नेपाली काव्य साहित्यको क्षेत्रमा श्रृङ्गारिक काव्यको माध्यमद्वारा सिङ्गो युगको निर्माण गरेका छन्। अतः त्यो युग हो माध्यमिककालीन नेपाली कविता। भट्टले झण्डै तीन दर्जन गजलको रचना गरेका छन्। यी गजलहरू सङ्गीत चन्द्रोदयमा सुरक्षित छन्। प्रस्तुत एकाइ भट्टको यता हेर्यो यतै मेरा.. गजलमा केन्द्रित छ। यसमा गजलको सैद्धान्तिक स्वरूप र मोतीराम भट्ट गजलकारको रूपमा आदि विषयहरूको पनि चर्चा गर्दै प्रस्तुत गजलको विश्लेषण गरिएको छ।

२. उद्देश्य

आकार र आयतनमा छोटो कविताको लयात्मक एवं गेयात्मक किसिमको कवितात्मक एकाइलाई गजल मानिन्छ। नेपाली साहित्यमा चर्चित आँशुकवि मोतिराम भट्टको यतै हेर्यो यतै मेरा... भन्ने गजल, अध्ययन गर्नका लागि यस पाठमा राख्नुको उद्देश्य निम्नप्रकार छन्:

- नेपाली साहित्यमा गहलको स्वरूपको जानकारी दिनु,
- नेपाली साहित्यका चर्चित आँशुकवि मोतिराम भट्टको गहल साहित्यिक योगदानको जानकारी दिनु,

३. मोतीराम भट्टको परिचय

सन् १८६६ सालमा काठमाडौंको भैंसीटोल भन्ने ठाँउमा दयाराम भट्ट र रिपुमर्दिनी देवीका सुपुत्रका रूपमा जन्मेका मोतीराम भट्ट नेपाली साहित्यका एक विशिष्ट प्रतिभा हुन्। मोतीराम भट्टले नेपाली कविता साहित्यको क्षेत्रमा जुन अतुलनीय योगदान प्रदान गरेका छन्, त्यसमा उनको काशीवास महत्वपूर्ण पक्ष बनेको देखिन्छ। सन् १८७१ मा उनी आमासित बनारस गएका थिए। त्यस समय उनका पिता आफ्नी माहिली आमाको सेवा गर्न काशीमा नै बसेका थिए। लगभग ६ वर्षको उमेरमा बनारस पुगेका भट्टले १५ वर्षका हुन्जेल बनारसमै बसेर संस्कृत, उर्दू र फारसी भाषाहरूको अध्ययन गरे। यसै समय उनले पन्नालाल भन्ने सितारवादकसँग सङ्गीत तथा गीतगायनको तालिम पनि लिएको जानकारी पाइन्छ। लगभग ९ वर्षजति काशीमा बिताएपछि सन् १८८० मा उनी काठमाडौं फर्के। त्यसै अवधिमा उनले विवाह पनि गरे। एक वर्षजति काठमाडौंमा बिताएपछि भट्ट फेरि सन् १८८१ सालमा काशी फर्केर हरिशचन्द्र स्कुलमा भर्ना भए। त्यहाँ उनले पद्मविलास पन्त, काशीनाथ, चेतनाथ र तेजबहादुर राना आदि व्यक्तिहरूलाई भेला गरेर समस्यापूर्तिको परम्परा चलाए। यसै समस्यापूर्तिको परम्परामा संलग्न कविहरूको मण्डली पछि गएर **मोती मण्डली**को नामले प्रसिद्ध भएको देखिन्छ। यस मण्डलीको केन्द्रीय व्यक्तित्व मोतीराम भट्टनै थिए।

बनारसमा मोती मण्डलीसित संलग्न रहँदा नै मोतीराम भट्टले **मनोद्वेगप्रवाह** नामक कवितासङ्ग्रह तयार पारेका थिए, जुन पछि सन् १९५७ सालमा विश्वराज हरिहर शर्माको प्रकाशकत्वमा बनारसबाट नै हितचिन्तक प्रेसबाट मुद्रित भई प्रकाशित भएको पाइन्छ। मोतीराम भट्टको पहिलो पुस्ताकाकार कृति यही नै थियो। यसले मोतीराम भट्टको कवित्वशक्तिको राम्रो परिचय दिएको छ। यसबाहेक भट्टले **पिकदूत, उषाचरित्र, गजेन्द्रमोक्ष, पञ्चक प्रपञ्चक, प्रह्लाद भक्ति कथा, तीजको कथा, कमल, भ्रमर संवाद, कवि सम्मोह वर्णन, भ्रमर गीतजस्ता काव्य, प्रियदर्शिका, काशीनाथ चन्द्रसेन, सकुन्तला** तथा उर्दूमा **हुस्रअफरोज आराम दिलजस्ता नाटक, भानुभक्तको जीवन चरित्र, स्वप्रध्याय, शकुनौती** आदि गद्य र असङ्ख्य पदहरू मुक्तक काव्य र धेरै गजलहरू लेखेका छन्। बनारसमा हुँदा भट्टले कवि मण्डलीको स्थापना र नेतृत्व गर्दै कतिपय कृतिहरूको रचना मात्रै गरेका छैनन्, सन् १८८७ सम्म त्यहीं बसेर उनले अरू अनेक महत्वपूर्ण कामहरू पनि गरेका छन्। त्यहाँको **भारत जीवन प्रेस**सँग सम्बद्ध रही भट्टले एकातिर **भारत जीवन** भन्ने हिन्दी पत्रिकाको नेपाली संस्करण प्रकाशित गरे भने अर्कोतिर यसै प्रेसबाट सन् १८८७ मा **भानुभक्तकृत रामायण**को सम्पादन गरी प्रकाशित पनि गरे।

सन् १८८७ मा काठमाडौं फर्केपछि भट्टले सन् १८९० देखि दरबारी स्कुलमा पढेर सन् १८९१ सम्ममा कलकत्ताबाट प्रवेशिका परीक्षा पास गरे। यस अवधिसम्ममा उनले कतिपय साथीहरूसित मिलेर **मोतीकृष्ण कम्पनी** भन्ने पुस्तकालय र **पशुपात मुद्रण यन्त्रालय** पनि खोले। भट्टको उक्त कार्यकलापबाट काठमाडौंमा र मूलतः नेपालमै साहित्यिक चहलपहलको वातावरण पहिलो पटक प्रारम्भ भएको मानिन्छ। यसमा उनको **कवि मण्डली**को उल्लेखनीय भूमिका रहेको देखिन्छ।

सन् १८८३ को दशकदेखि काव्ययात्रा आरम्भ गर्ने मोतीराम भट्टले नेपाली कविता साहित्यको क्षेत्रमा श्रृङ्गारिक धाराको निर्माण गरेर एउटा नयाँ मोड ल्याएका छन्। वस्तुतः उनले श्रृङ्गारिक कविताको माध्यमद्वारा सिङ्गो युगको निर्माण गरेका

छन्। अतः त्यो युग हो, माध्यमिककालीन नेपाली कविता। माध्यमिककालीन नेपाली कविताको परिचायक श्रृङ्गारिकता हो र कवि भट्टको मूल प्रवृत्ति पनि श्रृङ्गारिक भावधारा नै हो। भट्टले आफ्ना अधिकांश कृतिहरूमा सुन्दरी युवतीसँग युवकको प्रेम विषय सुखसम्बन्धी भावनाको अभिव्यक्ति दिएका छन्। उनका गजलहरूमा त झन् युवतीको सौन्दर्यको बढी वर्णन पाइन्छ। उनी वयस्क युवतीबाट बढी प्रभावित छन्। उनको जीवनमा पार्वती, हरिवदनजस्ता युवती ज्यादै नजिक रहेका छन्। त्यसैले उनले आफ्ना अधिकांश गजलहरूमा हरिलाई बारम्बार सम्बोधन गरेका छन्।

सन् १८९६ सालमा मोतीराम भट्टको देहान्त भयो। सन् १८८३ को दशकदेखि काव्ययात्रा आरम्भ गरेर आफ्नो जीवनकालको लगभग १५ वर्षसम्म नेपाली साहित्यको विभिन्न क्षेत्रमा लगातार कार्य गरेर सेवा पुर्याएका मोतीराम भट्ट नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा एक अविस्मरणीय हस्ताक्षर हुन्।

४. गजलको सैद्धान्तिक परिचय

गजलको जन्म अरबेली भाषामा भएको हो तर यसको विकास भने उर्दू र फारसी भाषामा बढी मात्रामा भएको पाइन्छ। कालान्तरमा यसको विस्तार हिन्दी तथा नेपालीजस्ता भाषासाहित्यमा पनि भएको देखिन्छ। भावको तीव्रविन्यास तथा लघु संरचनायुक्त गजल विशेषतः संगीतचेतनाको आधारमा बढी चर्चित बनेको काव्यविधाको एउटा रूप हो। गजल शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ विभिन्न विद्वानहरूले विभिन्न प्रकारले लगाउने चेष्टा गरेका छन्। गजल शब्दलाई अरबी भाषाको स्त्रीलिङ्गी शब्द मानिन्छ। मूलतः यो शब्द एउटै शब्द नभएर तीनवटा अरबी शब्दहरू **ग** **ज** **ल** को संयुक्त रूप मानिन्छ। अरबेली भाषामा **ग** को अर्थ **वाणी**, **ज** को अर्थ **स्त्री** र **ल** को अर्थ **साथ**, **सँग** वा **सित** भन्ने हुन्छ अर्थात् स्त्रीका साथ वा स्वास्नीमान्छेसित गरिने वार्तालाप नै गजल हो। कतिपय विद्वानहरूले यसको अर्थ प्रेयसीसँगको क्रीडा भन्ने लगाएका छन्। उर्दू-हिन्दी शब्दकोशले गजललाई उर्दू र फारसी कविताको एकप्रकार मानेको छ, जसमा पाँचदेखि एघार शेर हुन्छन्। मनु ब्राजाकीले प्रेमिकासँग प्रेमको पीडाबाहेक कुनै पनि प्रकारको पीडा व्यक्त गर्ने शब्दलाई गजल मानेका छन्। वृहत नेपाली शब्दकोशमा प्रेमका विषयमा लेखिने श्रृङ्गार रसयुक्त एकप्रकारको फारसी छन्द वा त्यसै छन्दमा लेखिएको कवितालाई गजल भनिएको छ। वस्तुतः गजल एक किसिमको गेयात्मक-लयात्मक पद्य संरचना हो। यो पीडाबोधक शब्द हो, जसमा भावको तीव्र विन्यास हुन्छ। सरस, सरल, सुकोमल, संक्षिप्त र प्रभावकारी ढङ्गबाट कुनै पनि विषयको प्रस्तुति हुन्छ। गजल लेखनमा यसको सैद्धान्तिक स्वरूपको ज्ञान हुन आवश्यक हुन्छ। अतः गजलका स्वरूपलाई एउटा मापदण्ड दिनुपर्दा यसका तत्वहरू पनि उल्लेख गर्नुपर्ने अनिवार्य हुन्छ। यहाँ गजलका तत्वहरूलाई संक्षेपमा यसरी देखाइएको छ-

बहरः गजल छन्दमा लेखिन्छ। त्यस छन्दलाई उर्दूमा बहर भनिन्छ। उर्दू-फारसी गजलमा बहर अरकानबाट बन्दछ। अरकान भनेको संस्कृत छन्दशास्त्रको गण-व्यवस्थाजस्तै हो। **हजज**, **रमल**, **रज्ज**, **कामिल**, **बाफर** आदि यस्तै बहरहरू हुन्।

मिसराः अरबी भाषामा यसलाई **मिस्रा** पनि भनिन्छ। मिसरा भनेको गजलको पङ्क्ति हो। एउटा मिसरा आफैमा पूर्ण हुँदैन। त्यसलाई पूर्णता त्यसबेला प्राप्त हुन्छ जब त्यो एकजोडी बन्दछ। अतः गजलको दुई पङ्क्तिको एउटा मिसरा बन्दछ। पहिलो पङ्क्तिलाई **मिसरा-ए-उला** र दोस्रो पङ्क्तिलाई **मिसरा-ए-सानी** भनिन्छ।

शेरः अरबी भाषामा यसलाई **शेर** पनि भनिन्छ। शेर भनेको दुई मिसरा मिलेर बनेको अनुच्छेद हो। वस्तुतः विषयका दृष्टिले परस्पर सम्बन्धित एउटै वजन अर्थात् लघु-गुरूको क्रम एउटै भएको दुई पङ्क्तिको

स्वरूपलाई शेर भनिन्छ । यो गजलको आधार एकाइ हो । गजलका प्रत्येक शेर अर्थका दृष्टिले आफैमा पूर्ण हुन्छन् ।

मतला: अरबी भाषामा यसलाई **मत्ला** पनि भनिन्छ । विशेषतः शेरका दुवै पङ्क्ति भिन्न तुकान्त वा अनुप्रासयुक्त हुन्छन् । जुन शेरमा दुवै मिसरा सम्तुकान्त हुन्छन्, त्यसलाई मतला भनिन्छ । सामान्यतः गजलको पहिलो शेर नै मतलाको रूपमा आएको पाइन्छ । गजलको पहिलो शेरलाई **मतला-ए उला** र अन्यलाई **मतला-ए सानी** भनिन्छ । गजलमा एकभन्दा बढी मतलाहरू पनि प्रयोग हुन सक्छन्, यदि त्यसो भएमा त्यसलाई हुसे मतला भनिन्छ ।

मकता: अरबीमा मकतालाई **मक्ता** पनि भनिन्छ । गजलकारले आफ्नो नाम वा उपनाम राखेर गजलको कुनै शेर निर्माण गरेमा त्यस शेरलाई मकता भनिन्छ । सामान्यतः मकता गजलको अन्तिम शेर हुने गरेको पाइन्छ तर कहिलेकाहीँ यो जुनसुकै शेर पनि हुनसक्छ ।

तखल्लुस: गजलकारले आफ्नो गजलको कुनै पनि शेरमा आफ्नो नाम वा उपनाम उल्लेख गर्न सक्छन् । अतः त्यसरी आफ्नो नाम वा उपनाम उल्लेख गरे त्यसलाई तखल्लुस भनिन्छ । यो सामान्यतः गजलको अन्तिम शेरमा हुने गरेको पाइन्छ ।

रदीफ: यो अरबेली शब्द हो । यसको शाब्दिक अर्थ पछि आउने भन्ने हुन्छ । अर्थात् गजलमा काफियाको पछि आउने शब्द वा शब्दसमूहलाई रदीफ भनिन्छ । हरेक शेरका अन्तमा जति शब्द बारम्बार आउँछन्, त्यसलाई रदीफ भनिन्छ ।

काफिया: काफिया भनेको अन्त्यानुप्रास, अनुप्रास वा तुक हो । अरबी भाषामा यसलाई **काफिए** वा **काफिय** पनि भनिन्छ । गजलको प्रत्येक शेरको दोस्रो पङ्क्ति वा मिसरा अनुप्रासयुक्त हुनैपर्छ । गजलमा काफियाको उपस्थिति अनिवार्य मानिन्छ । गजलमा यसले लयको सृजना गर्छ ।

५. मोतीराम भट्ट: गजलकारको रूपमा

मोतीराम भट्ट नेपाली भाषामा गजल लेखे पहिलो स्रष्टा हुन् । उर्दू गजल परम्पराबाट प्रभावित र प्रेरित भई उनले नेपाली भाषामा गजल लेख्न प्रारम्भ गरेका हुन् । उनको व्यक्तित्वबाट प्रभावित र प्रेरित भएर उनका समकालीन केही कविहरूले पनि गजल लेखेको पाइन्छ । अतः उनीसँगै केही गजलकारहरूले **सङ्गीत चन्द्रोदय**मा गजलहरू प्रकाशित गरेका छन् । सन् १९८१ सालमा मोतीजयन्तीको अवसरमा मोतीराम भट्टका गजलहरूलाई सङ्कलित गरेर नेपाली शिक्षा परिषदद्वारा **मोतीराम भट्टका गजलहरू** नामक गजलसङ्ग्रह प्रकाशित गरिएको पाइन्छ, जसमा उनका ३२ वटा गजलहरू सङ्कलित छन् । उनका यी ३२ वटा गजलहरूमध्ये अधिकांश गजलहरू श्रृङ्गारिक भावधारामा आधारित छन् भने एउटा गजल भक्ति भावधारामा आधारित छ । भट्टका गजलहरूमा सम्भोग श्रृङ्गार र विप्रलभ श्रृङ्गार रसको सफल प्रयोग भएको पाइन्छ, जस्तै:

यहाँले मलाई यती गर्नु होला

कटारी धसी मन पछी हुनु होला

(मोतीराम भट्टका गजलहरू: गजल-१५)

उनले आफ्ना प्रायजसो गजलहरूमा हरि शब्दको प्रयोग गरेका छन्। वस्तुतः यसबाट उनको हरिवदन नाम गरेकी युवतीसँग उठबस थियो भन्ने जानकारी पाइन्छ। त्यसैले हुनसक्छ उही हरिवदनसँगको उठबसलाई उनले आफ्ना गजलहरूमा हरि शब्दको प्रयोग गरेर प्रस्तुत गरेका हुन्, जस्तै:

खातिर नमान ओसको पानी सुक्यो भनी
खुस् गर्न तिमिलाई हरि मोति छरौंला

(मोतीराम भट्टका गजलहरू: गजल- ११)

भट्टका गजलहरूमा अन्त्यानुप्रासको सफल प्रयोग भएको पाइन्छ। अतः यसको सफल प्रयोगले गर्दा उनका गजलहरू बढी गेयात्मक बन्न सकेका छन्। उनलाई हिन्दी, उर्दू र अङ्ग्रेजी भाषाको ज्ञान थियो। त्यसैले उनले कतिपय गजलमा यी भाषागत ज्ञानको राम्रो अभिव्यक्ति दिएका छन्, जस्तै:

हरबखत् पर्खीरहन्छु लुक् टु मी ओ माइ डियर
धेर नहोस लौ एक फेरै कम् हियर् यू कम् हियर्

(मोतीराम भट्टका गजलहरू: गजल- २४)

उनका गजलमा प्रेमिकासितको प्रणयप्रेमको सन्दर्भ पाइनु मूल विशेषता हो। उनले कतिपय गजलमा प्रेमको वियोगमय भावलाई कलात्मक ढङ्गले व्यक्त गरेका छन्। भट्टले कतिपय गजलमा नारी सौन्दर्यको कलात्मक चित्रणका साथै नारी पात्रको माध्यमद्वारा अवसरवादी प्रेमीहरूको चरित्रलाई उदाङ्गो पार्ने काम पनि गरेका छन्। भट्टका गजलहरूमा केही भाषिक दोषहरू पनि पाइन्छन्। उनले ह्रस्व हुनुपर्ने ठाउँमा दीर्घ र दीर्घ हुनुपर्ने ठाउँमा ह्रस्व गरेका छन्, जस्तै- पनी, गर्नु, मोति, हामि, नजर्मा, मन्हर्न आदि। भट्टले रदिफ र काफियाको विधिवत प्रयोग गरेका छन्। प्रायजसो गजलमा यी दुवैको सन्तुलन हराएको पाइन्छ, जस्तै:

यि सानै उमेरदेखि मन हर्न लागे
यिनै सुन्दरीले जुलुम गर्न लागे।
कहाँ सम्मको आँट लौ हेर तिन्को
रिसायेर आँखा पनी तर्न लागे।

(मोतीराम भट्टका गजलहरू: गजल- ३)

यस गजलमा रदीफ र काफिया दुवैको सफल प्रयोग गरिएको छ।
फाहा घसेर बादरा हज्जार लगाये
बिन्ती छ बिन्ती सुन्दरी मिस्सी नलगायो।
ठट्टा गर्यो त बेस् गर्यो हुन्छ सहन्छु
मैले पनी गरे भने तिमले नरिसाये।

(मोतीराम भट्टका गजलहरू: गजल-४)

यस गजलमा भट्टले काफियाको प्रयोग गरेका छन् तर रदीफको प्रयोग भने नगरे पनि मोतीराम भट्टले कतिपय गजलमा तखल्लुसको प्रयोग पनि गरेका छैनन्, जस्तै:

हेर काँहादेखि आयो आज जुन्किरी
मुस्किलै पर्नेछ फेरि देखु यस्तो जुन्किरी
क्या चटाकी उडानको क्या चम्कनू बेजानको

देखियो ऐले न झन् मन् हर्न कस्तो जुन्किरी
केहि बेर चम्कन्छ याहाँ फेरि देखियो तहाँ
हेरिल्यौ जाहाँ तहाँ जूहार जस्तो जुन्किरी ।

(मोतीराम भट्टका गजलहरू: गजल-१०)

यसर्थ मोतीराम भट्ट नेपाली भाषामा गजल लेख्ने प्रथम स्रष्टाका साथै नेपाली साहित्यको माध्यमिककालका युग-प्रवर्तक पनि हुन्।

६. यता हेर्यो यतै मेरा...गजलको विश्लेषण

नेपाली भाषामा गजल लेखनको परम्परामा मोतीराम भट्ट अविस्मरणीय हस्ताक्षर हुन्। मूलतः उनी नेपाली भाषामा गजल लेख्ने पहिलो स्रष्टा हुन्। उर्दू गजल लेखन परम्पराबाट प्रभावित र प्रेरित भई भट्टले नेपाली भाषा-साहित्यको सेवाभावलाई ध्यानमा राखी गजल लेखनको नौलो परम्परालाई विकसित गर्ने जुन लक्ष्य लिए, त्यो अतुलनीय र महत्वपूर्ण रहेको छ। कवि मोतीराम भट्टले लामाछोटा गरी झण्डै तीन दर्जन गजलको रचना गरेका छन्। यी गजलहरू सङ्गीत चन्द्रोदयमा सुरक्षित छन्। सन् १९८१ सालमा मोती जयन्तीको अवसरमा मोतीराम भट्टका गजलहरूलाई सङ्कलित गरेर नेपाली शिक्षा परिषदले **मोतीराम भट्टका गजलहरू** नामक गजलसङ्ग्रह प्रकाशित गरेको पाइन्छ। जसमा भट्टका ३२ वटा गजलहरू सङ्कलित छन्।

मोतीराम भट्टको प्रस्तुत गजल **यता हेर्यो यतै मेरा.. मोतीराम भट्टका गजलहरू** नामक गजलसङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित पहिलो र मूलतः एकमात्र भक्ति भावधारामा आधारित अति प्रशिद्ध गजल हो। उनका अधिकांश गजल श्रृङ्गारिक भावधारामा रचिएका छन्। प्रस्तुत गजललाई रेडियो नेपालले भजनको रूपमा प्रसारित गरेको पाइन्छ। भगवान रामको भक्ति एवं स्तुतिमा रचिएको प्रस्तुत गजलमा गजलकारले भगवान रामको रूप जलथल, फलफूल हरेक वस्तुमा विद्यमान रहेको पाएका छन्। उनको विचारमा तीनै लोक र चौध भुवनसम्म भगवान राम व्यापक छन्। संसारका हरेक वस्तुमा प्रभु रामको बास पाइन्छन्। त्यसैले सबैलाई भगवान राम प्यारा छन् भन्ने उनको विचार छ। गजलकारले दयालु प्रभु रामलाई हरपल पाइरहने इच्छा व्यक्त गरेका छन्। त्यसैले उनले सबैलाई प्रभु रामको नामको सधैं स्तुति गाइरहने सल्लाह दिएका छन्।

गजलको रचना विधानमा गजलको शास्त्रीय आधार महत्वपूर्ण हुन्छ तर भट्टका गजलहरूमा भने विविधता पाइन्छ। उनका गजलहरू उर्दू गजलको शास्त्रीय सीमाभित्र बाँधिएका छैनन्। उनका कतिपय गजलहरूमा काफिया र रदीफमध्ये कुनै एक मात्रको प्रयोग पाइन्छ भने कतिपय गजल मकताहीन छ। प्रस्तुत गजलमा मतला, रदीफ, काफिया, मकता, तखल्लुसको सफल प्रयोग पाइन्छ।

प्रस्तुत गजल जम्मा पाँच शेरमा संरचित छ। स्तरीय गजलको मानक रूप तीन शेरको प्रयोगलाई मानिएको पाइन्छ। भट्टले एकदेखि नौसम्मको शेर भएका गजलहरू समेत लेखेका छन्। अतः उनले शास्त्रीय विधानको कट्टर अभ्यास गरेको देखिँदैन। यस गजलको रचना विधानलाई निम्न तरिकाले देखाउन सकिन्छ:

यता हेर्यो यतै मेरा नजर्मा राम प्यारा* छन्* *

उता हेर्यो उतै मेरा नजर्मा राम प्यारा* छन्* * ॥१॥

यसो भन्छौ त फुल्फुल्मा उसो भन्छौ त जल्थल्मा
जता हेर्यो उतै मेरा नजर्मा राम प्यारा* छन्** ॥२ ॥

त्रिलोक चौधे भुवन् माहाँ प्रभू व्यापक जहाँ ताहाँ
कहाँसम्मन् भनू याहाँ सबैमा राम प्यारा* छन्** ॥३ ॥

रसीलो रामको नाउँ भजन् तिन्को सधैं गाउँ
दरस्मो हर्बखत पाउँ दयालु राम प्यारा* छन्** ॥४ ॥

पियारा भै हरी मेरा सधैं मन्मा गरून् डेरा
सबै सन्सारले भन्छन् र मोतीराम~ प्यारा* छन्** ॥५ ॥

माथि दिइएको चिन्ह (*) -ले काफिया, चिन्ह (**) -ले रदीफ र चिन्ह (~) -ले तखल्लुसलाई जनाएको छ । प्रत्येक पङ्क्तिको अन्त्यमा भएको ॥१ ॥ देखि ॥५ ॥ -सम्मको सङ्ख्याले शेरलाई जनाएको छ । यसले प्रस्तुत गजल पाँच शेरमा संरचित काफिया, रदीफ र तखल्लुसयुक्त एक सफल गजलको रूपमा देखाएको छ । प्रस्तुत गजलको पहिलो शेर सम्तुकान्त छ, त्यसैले यो गजलको मतला हो । यसको दुवै मिसरामा क्रमशः काफिया र रदीफको सफल प्रयोग भएको पाइन्छ । यसको प्रत्येक मिसरामा प्यारा काफिया र छन् रदीफको प्रयोग भएको छ । गजलमा मतलाको निर्माण क्रमशः दुवै मिसरामा काफिया र रदीफको स्थापनाबाट हुन्छ । यस गजलको क्रमशः दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाँचौं शेरको पहिलो मिसरामा न त काफिया छ, न त रदीफ छ तर प्रत्येक शेरको दोस्रो मिसरामा भने काफिया र रदीफको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । अतः गजल लेखनको यो एउटा मूल शास्त्रीय आधार हो । यस गजलको अन्तिम वा पाँचौं शेरको दोस्रो मिसरामा प्रयुक्त शब्दलाई गहिरिएर हेर्यौं भने मोतीराम शब्दको प्रयोग पाइन्छ । अतः यसलाई तखल्लुस भनिन्छ । यो गजलकारको वा रचनाकारको नाम हो । काव्यशास्त्रानुसार गजलमा तखल्लुस नभए शायरी र तखल्लुस भए मकता हुन्छ । त्यसैले यो प्रस्तुत गजलको मकता हो । मकतामा रचनाकारको नाम वा तखल्लुस हुनु अनिवार्य हुन्छ । भट्टको प्रस्तुत गजल यता हेर्यौं यतै मेरामा..... गजलको आङ्गिक पूर्णता स्पष्ट देखिन्छ । काफिया र रदीफको कलात्मक प्रयोगले गेयात्मकताको निम्ति जुन आधार खडा भएको छ, त्यो गजलको रचना विधानको पूर्णता हो ।

गजलकार मोतीराम भट्टले नेपाली गजल लेखनका निम्ति मात्रिक छन्दलाई अगाँलेका छन् । यसले गर्दा उनका गजलहरू सरल, स्वाभाविक, प्रभावकारी र गेयात्मक बनेका छन् । प्रस्तुत गजल सरल, प्रभावकारी र गेयात्मक छ । मात्रा गणनाको सीमाले गर्दा उनका गजलमा प्रयुक्त शब्दको वर्ण विन्यास, ह्रस्व हुनुपर्नेमा दीर्घ र दीर्घ हुनुपर्नेमा ह्रस्व भएको पाइन्छ । उनले व्याकरणिक दृष्टिमा लुटी हुने शब्दहरू पनि प्रयोग गरेका छन् । जस्तै- फुल्फुल्मा, जल्थल्मा, मन्मा, सन्सार आदि । मूलतः उनले गजलको लयात्मकता तथा गेयात्मकता एवं प्रभावलाई ध्यानमा राखेर यसो गरेका देखिन्छन् । प्रस्तुत गजलको यता हेर्यौं यतै मेरा नजर्मा राम प्यारा छन् मिसरामा शब्दको क्रम जुन रूपबाट भएको छ त्यसबाट एउटा मीठो नाद उत्पन्न भएको प्रतीत हुन्छ । यस गजलमा गजलकार भट्टको भक्तिभाव सगुण साकारमा प्रकट भएको देखिन्छ । अर्थात् उनले ईश्वरको साकार व्यक्त रूप भगवान राममा आफ्नो भक्ति समर्पित गरेका छन् । वस्तुतः मोतीराम भट्ट बाँचेको युगको समाज धर्मप्रधान एवं भक्तिप्रधान थियो । किनभने भानुभक्त आचार्यको रामायणले जनमानसमा भक्तिको सञ्चार र विकास गरेक

थिए। अतः संस्कृत वाङ्मयका भक्तिभावलाई वा भक्तिभावको प्रसङ्गलाई अनुवाद गरेर वा तिनको प्रभाव लिएर नेपालीमा कविता-काव्य रचे जुन एउटा साहित्यिक परम्परा थियो, त्यसमा भट्टले पनि थप योगदान पुर्याएका छन्। गजेन्द्रमोक्ष, प्रह्लाद भक्तिकथाजस्ता छन्दोबद्ध कविता-काव्य यसको ज्वलन्त नमुना मान्न सकिन्छ। यति मात्र होइन उनले प्रस्तुत गजलमा पनि सगुण भक्तिभाव व्यक्त गरेका छन्। ईश्वर रामको साकार व्यक्त रूपको स्तुति गाइएको यस गजलले भानुभक्त आचार्यद्वारा निर्माण गरिएको सगुण भक्ति परम्परालाई विकसित गर्नुमा थप योगदान प्रदान गरेको छ। यस गजलमा प्रभु राममा समर्पित गरिएको भक्तिभावले तत्कालीन जनमानसमा ठूलो प्रभाव पारेको थियो। रेडियो नेपालले यसलाई भजनको रूपमा प्रसारण गर्नु यसको ज्वलन्त नमुना हो।

मोतीराम भट्टले आफ्ना कतिपय गजलमा बहर (छन्द)-को सफल प्रयोग गरेका छन्। अतः उनले फअलुन्, मफाइलुन्, फाइतालुन्, फउलुन् आदि शास्त्रीय बहरको प्रयोग गरेका छन्। प्रस्तुत गजलमा मफाइलुन् बहरको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। अतः मोतीराम भट्टले उर्दू गजल लेखनको परम्परालाई केही हदसम्म प्रयोगमा ल्याएका छन्। समग्रमा काफिया र रदीफको सफल प्रयोग र सरल, सहज शब्दावलीको कलात्मक प्रयोगले प्रस्तुत गजल लयात्मक, गयात्मक एवं प्रभावकारी बनेको छ।

७. निष्कर्ष

मोतीराम भट्ट बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न साहित्यकार हुन्। सन् १८८३ को दशकदेखि काव्ययात्रा आरम्भ गर्ने भट्टले नेपाली कविता-काव्य साहित्यको क्षेत्रमा श्रृङ्गारधाराको निर्माण गरेर एउटा नयाँ ऐतिहासिक मोड ल्याए। मूलतः उनले श्रृङ्गारिक कविताको माध्यमद्वारा सिङ्गो युग अर्थात् माध्यमिककालीन नेपाली काव्यको निर्माण गरेका छन्। माध्यमिककालीन नेपाली कविता-काव्यको मूल विशेषता श्रृङ्गारिकता हो र मोतीराम भट्टको मूल प्रवृत्ति पनि श्रृङ्गारिक भावधारा नै रहेको पाइन्छ। भट्ट नेपाली भाषामा गजल लेखे पहिलो स्रष्टा हुन् र उनले श्रृङ्गारिक र भक्तिभावमा आधारित गजलहरू लेखेका छन्। यद्यपि उनका अधिकांश गजलहरू श्रृङ्गारिक भावधारामा रचिएका छन्। नेपाली शिक्षा परिषदले सन् १९८१ मा भट्टका गजलहरूलाई सङ्कलित गरेर मोतीराम भट्टका गजलहरू नामक गजलसङ्ग्रह प्रकाशित गरेको पाइन्छ। जसमा उनका ३२ वटा विविध स्वरूप संरचनाका गजलहरू सङ्कलित छन्। अतः मोतीराम भट्ट नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा एक महत्वपूर्ण व्यक्तित्व हुन्।

८. अभ्यास

क. तलका प्रश्नहरूको उत्तर लेख।

१. कविको परिचय दिएर यता हेर्यो यतै मेरा.. गजलको भावार्थ लेख।
२. यता हेर्यो यतै मेरा.. गजलभित्रको सौन्दर्यभाव बारे लेख।
३. यता हेर्यो यतै मेरा.. गजलमा कविले के विषयलाई प्रष्ट्याउन खोजेका छन् ?
४. यता हेर्यो यतै मेरा.. गजलभित्र कुनचाहिँ रसलाई प्रयोग गरेका छन् ?

९. थप पाठ्य-सामग्री

- अधिकारी, अम्बिकाप्रसाद. (१९९६). साहित्यिक समालोचना. काठमाडौं: लोकलक्ष्मी अधिकारी ।
- उदासी, टीकाराम.(२००२). गजल सिद्धान्त र नेपाली गजलको इतिहास. काठमाडौं: अतिरिक्त प्रकाशन नेपाल ।
- पोखरेल, भानुभक्त. (२०००). साहित्यिक अनुशीलन (दोस्रो संस्करण). काठमाडौं: साझा प्रकाशन ।
- प्रधान, कृष्णप्रसाद. (२००१). साझा समालोचना, पाचौं संस्करण. काठमाडौं: साझा प्रकाशन ।
- भट्टराई, घटराज (सम्पा.). (२००२) नेपाली स्नातकोत्तर समालोचना. काठमाडौं: पैरवी बुक्स एण्ड स्टेशनरी सेन्टर ।
- रिसाल, राममणि. (२००१). नेपाली काव्य र कवि (पाचौं संस्करण). काठमाडौं: साझा प्रकाशन ।
- शर्मा, नरदेव. (२००२). कविवर मोतीराम भट्टको जीवनी(चौथो संस्करण). काठमाडौं: साझा प्रकाशन ।
- शर्मा, रमा (सम्पा.). (१९८१). मोतीराम भट्टका गजलहरू. काठमाडौं: नेपाली शिक्षा परिषद् ।
- श्रेष्ठ, दयाराम 'सम्भव'. (१९९१). नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ(चौथो संस्करण). काठमाडौं: साझा प्रकाशन ।

एकाइ- ३

मुनामदन -लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

एकाइको संरचना

१. प्रस्तावना
२. उद्देश्य
३. लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको परिचय
४. देवकोटाको साहित्यिक व्यक्तित्व
५. मुनामदन खण्डकाव्यको परिचय
 - ५.१ मुनामदन -को शीर्षकको सार्थकता
 - ५.२ मुनामदन -को कथासार
 - ५.३ मुनामदन -का पात्र-पालाको परिचय
 - ५.४ मुनामदन -की मुनाको चरित्र चित्रण
 - ५.५ मुनामदन -को मदनको चरित्र चित्रण
६. निष्कर्ष
७. कठिन शब्द-अर्थ
८. अभ्यास
९. थप पाठ्य-सामग्री

१. प्रस्तावना

नेपाली साहित्यको सबैभन्दा बढी प्रकाशित पद्यकृति अर्थात् सबैभन्दा बढी पढिने कृति मुनामदनको नेपाली साहित्यमा विशेष स्थान छ। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको सबैभन्दा प्यारो तथा उनलाई उत्कृष्ट लाग्ने कृति मुनामदन सबैका लागि पठनीय र मननीय रहेको छ। विद्यार्थीहरूले तिथिमितिका लागि कुनै पनि विसं-लाई इस्वीमा बुझ्न ५७ घटाउँदा मोटामोटी बुझिन्छ। यहाँ प्रयुक्त समयादिका लागि विक्रम संवत् (विसं) पनि प्रयोग गरिएको छ, यसलाई इस्वीमा बुझ्न ५७ घटाएर बुझ्न सकिन्छ।

२. उद्देश्य

नेपाली साहित्यमाबहु चर्चित बहु पठित खास गरी झ्याउरे लयमा लेखिएको पाठमा राख्नुको उद्देश्य निम्नप्रकार छन्:

बहुसमाहत कृतिको जानकारी दिनु,

- महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको साहित्यिक योगदानको जानकारी दिनु,
- नेपाली झ्याउरे छन्दको ज्ञान दिनु,
- नेपाली कवितामा आधुनिक धारा प्रवेश गराउने कृतिको अध्ययन गर्नु,

३. लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको परिचय

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नेपाली कविता साहित्यका विराट् काव्य पुरुष हुन्। उनलाई नेपाली साहित्यमा सरस्वतीको वरद् पुत्र पनि भन्दछ। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नेपाली जनताका महाकवि हुन्। आदिकवि भानुभक्त आचार्यपछि साहित्यमा जनप्रिय कवि-देवकोटा नै हुन्।

पं. तिलमाधव देवकोटा र दोस्रो वा कान्छी धर्मपत्नी अमर राज्यलक्ष्मीका कोखबाट साइँला छोराको रूपमा वि.सं. १९६६ कार्तिक २७ गते शुक्रबार (९ सेप्टेम्बर १९०९) कृष्णपक्ष अमावस्या तिथि लक्ष्मीपूजाका दिनमा जन्मिएका थिए। उनको जन्म काठमाडौंको डिल्ली बजारस्थित धोबीधाराको ठटुनटी ब्लक नम्बर २१/५४१ को घरमा रहेको थियो। अहिले सरकारले त्यो घरलाई स्मारक बनाउन प्रयास गर्दैछ। उनको न्वारनको नाम तीर्थमाधव देवकोटा हो। लक्ष्मीपूजाको समयमा जन्मेकोहुँदा तीर्थमाधव देवकोटाको नाम पछिबाट लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा भएको पाइन्छ। देवकोटा चारवर्षको हुँदा उनको परिवारमा एउटा निराशामय वातावरण छाएको थियो। देवकोटालाई त्यतिबेला रातभरि रगतमासीले ग्रस्त पारेको थियो, परिवारमा अब देवकोटा नबाँच्ने रहेछन् भन्ने भाव जागृत हुन थाल्यो।

देवकोटालाई रगतमासी पर्दा औषधि र जरीबुटीले काम नगरेको देख्दा पिता पं.तिलमाधव र माता अमरराज्यलक्ष्मी साथै दाजु-दिदीहरूको मनमा चिसो पसेको अवस्था थियो। अन्त्यमा देवकोटा कै दिदी लोकप्रियदेवीले एकजना गाउँकै बुढो बाजे (धामी) भएको स्थानमा लगेर उपचार गर्दा देवकोटा निको भएका थिए। देवकोटा मृत्युको मुखबाट बाँचेपछि उनका घर-परिवारमा खुसीको माहौल छायो। त्यसपछि उनलाई अक्षर आरम्भ गराइएको थियो। घरमा नै पिता पं. तिलमाधव देवकोटाले साइँला छोरा देवकोटालाई पाँच वर्षभित्रै क ख ग कण्ठाय गराएका थिए।

देवकोटा आठवर्षको उमेरमा पुग्दा जीवनको लक्ष्य कोर्न थालेका थिए। त्यतिबेला उनको जेठा दाजु लेखनाथ देवकोटाले ट्युसन पढाएर महिनामा तिन सय रुपियाँ कमाउँथे। गाउँ-घरमा उनी उदाहरण बनेका थिए। घरमा आमा-बाबुको प्यारो बनेका थिए। देवकोटाले, आमाले दाजुलाई देखाउँदै भन्थे- **बाबु तिमी पनि धेरै पढेर दाजु जस्तै बन्नू है!** यस कुराले उनको हृदयमा गहिरो छाप बस्यो। उनीभित्र मास्टर नै हुन्छु भन्ने प्रेरणाको घाम उदायो। देवकोटाले जीवनको धेरैजसो समय ट्युसन पढाएर नै बिताए। यसै सन्दर्भमा देवकोटा स्वयंले आफ्नो जीवनका कुरामा लेखेका छन्- **म उहाँ (लेखनाथ देवकोटा) लाई दुनियाँको आदर्श ठान्दथें। दाजुको मास्टरी धाक रवाफ र दबाब अनि गम्भीर स्वभाव देख्दा दाजुसित डराउँथें। शीर निहुराएर दाजुको आज्ञापालन गर्थें।** पढाइमा देवकोटाको लगनशीलता देखेर तिलमाधव (पिता) गद्गद् हुन्थे। झन्डै दशवर्ष नपुग्दै उनको उन्नति र लगनशीलता देखेर उनका पिताले सरस्वतीप्रसाद देवकोटा नाम राखिदिए। पिता खुशी भएर गाउँ-ठाउँका मान्छेहरूलाई भनिहिँड्थे- **मेरो साँहिलो छोरो सरस्वती माताको अवतार हो।** उसरी नै देवकोटाले पनि आफ्ना बाबुलाई सबैभन्दा ज्ञानीगुणी, कला र सिपशिल्प भएको मान्छे ठान्थे।

देवकोटा सानैदेखि शान्त स्वभावका थिए। शिष्ट र भद्र बोलीचालीमा नम्रता थियो। उनी एकोहोरो हुन्थे। एकलै बस्न रुचाउँथे। कतिवटा कुरामा जिद्दी गर्ने बानी पनि थियो। सत्य बोल्थे। झुटो बोल्ने र फटाहा स्वभावका मानिसलाई मन पराउँदैन

थिए। पिता तिलमाधव देवकोटाका कविताहरू साफी गर्ने क्रममा उनको रुचि कविताप्रति बढेर गएको पाइन्छ। पिताको कविता साफी गर्दा-गर्दा उनीभित्रको कवि व्यक्तित्व बढेर गएको साहित्यिक विद्वानहरू मान्दछन्। अङ्ग्रेजी भाषा सिकेपछि धेरै पैसा कमाउन सकिन्छ, जसले गर्दा उनको घरले थैगिरहेको आर्थिक अवस्थामा सुधार आउँछ भन्ने सोच लिएर अङ्ग्रेजी पाठन-पठनमा लगनशील बनेका हुन् भनी उनकै जीवनीबाट थाहा पाउन सकिन्छ।

काठमाडौंको दरबार स्कुलमा आठौं श्रेणी पढ्दा-पढ्दै एकैचोटि दसौं श्रेणीमा पढ्न थाले। पढ्नमा उनी खुबै बुद्धिमान र लगनशील थिए। पढेको देखेर उनलाई पढाउने शिक्षक-शिक्षिका पनि छक्कै पर्थे। त्यसपछि इस्वी १९८२ मा भारतको पटनाबाट म्याट्रिक्युलेसन परीक्षा उत्तीर्ण भए। यस समयमा यी परीक्षा उत्तीर्ण गर्न नौ वर्षको समयावधि लाग्थ्यो तर देवकोटालाई केवल पाँच वर्ष लाग्यो। त्यो पाँच वर्षमा दिन-रात घोर परिश्रम गर्दा, बिहान-बेलुकी भात-तरकारीको स्वाद नपाएको, ऐना नहेरेको, जुत्ता नलगाइकन बिताएका कुराहरू छन्। देवकोटाले म्याट्रिक पास गरेपछि टोल छिमेकीमा उनको खुबै नाम चलेको थियो। त्यो समयमा म्याट्रिक पास गर्नु ठुलो कुरो थियो। धेरै कतिले मात्तै बडो मुस्किलले म्याट्रिक पास गर्थे। त्यस बखत टोलमा देवकोटाको चर्चा र गुणगान मानिसहरूले गाउँथे। म्याट्रिक गरेपछि गाउँका मान्छेहरूले साइँला बाजे भनेर बोलाउँथे। म्याट्रिकपछि उनको उपनाम साइँला बाजे भएको थियो।

म्याट्रिकपछि उनले जोडतोडले ट्युसन पढाउन थाले। वि.सं.१९८५-मा आईएससी पास गरे। त्यसपछि आईएससी पास गरेर भारतको पटना विश्वविद्यालयमा बीए परीक्षाका निम्ति भर्ना भए। त्यतिबेला उनले दैनिक १२ घण्टा ट्युसन पढाउँथे। केवल चारघण्टा मात्रै आफ्नो अध्ययनका निम्ति समय लिएर उक्त विश्वविद्यालयबाट बीए परीक्षा उत्तीर्ण गरी घर फर्किने विचार गरे। पटना विश्वविद्यालयमा बी एल पढ्नका निम्ति राणा सरकारको छात्रावृत्ति पनि प्राप्त गरे। पछिबाट बी एल पास गरी आफ्नो घर नेपाल काठमाडौंतिर फर्किए। वि.सं.१९८८ मा नेपालमा बी.ए. पास गर्ने देवकोटा मात्रै एकजना थिए। वि.सं.१९९० मा बीए, बी एल पास गरेपछि राणा सरकारसमक्ष सरकारी जागिर खानजाँदा जागिर पाएनन्। त्यसपछि ट्युसन पढाएर नै जीविका सञ्चालन गर्न थाले।

वि.सं.१९८९ मा मनदेवीसँग काठमाडौंमा विवाह सम्पन्न भयो। उनीहरूको विवाह सम्पन्न भएपछि चार छोरा र पाँच छोरीहरूको जन्म भएको थियो। बनारसमा पुगेका देवकोटाले त्यहीं बसी नेपाली काङ्ग्रेसको मुखपत्र 'युगवाणी' को सम्पादन गरेका थिए। उनी बनारसमा बस्दाबस्दै उनको माइलो छोरो कृष्णको निधन भयो। त्यसपछि उनले घर फर्किने मन गरेनन्। देवकोटालाई खोज्दैखोज्दै मनदेवी बनारस पुगिन्। देवकोटा ज्वरोले थलिए। आम्दानी केही थिएन। आर्थिक सङ्कटमा फसेका थिए। घरमा खानेकुरा थिएन। त्यसपछि देवकोटाले नराम्रोसँग दुःख पाए। त्यतिबेला उनले मातृभूमि सम्झे।

४. देवकोटाको साहित्यिक व्यक्तित्व

देवकोटाले आफ्नै बाबुसँग घरमै बसेर संस्कृत अध्ययन गरेका थिए। दाजु र आमाको प्रेरणाबाट उनले अङ्ग्रेजी भाषा-साहित्य गहिरिएर पढ्न थालेका हुन्। दरबार हाई स्कुलमा पढ्दा-पढ्दै एघार वर्षको उमेरमा अङ्ग्रेजीमा कविता लेखेका थिए। दश वर्षकै कलिलो उमेरमा **म त अभागिनी पो भएँ**, भन्ने कविता लेखेर आफ्नो साहित्यिक जीवनको श्रीगणेश गरेका थिए। हुने **बिरुवाको चिल्लो पात** भने झैं लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा सानैदेखि भाषा-साहित्यमा गहिरो रूपमा चासो राख्थे। उनले नेपाली, अङ्ग्रेजीबाहेक अन्य भाषाहरू पनि उतिकै सिक्र चाहन्थे। घरमा काम गर्ने तामाङ केटोबाट तामाङ भाषा, माग्ने भोटेसित भोटे

भाषा सिकेका थिए। यसरी नै नेवारी भाषामा उनको राम्रो दखल थियो। पछिबाट उनले उर्दू, हिन्दी, फ्रेन्च र जर्मन भाषाको राम्रो ज्ञान प्राप्त गरेका थिए।

यसर्थमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई बहुभाषाविद् नेपाली प्रतिभाका रूपमा लिन सकिन्छ। देवकोटाले साहित्यका सबै विधामा कलम चलाए पनि उनी विशेष रूपले कविता र निबन्ध विधामा सशक्तरूपले नेपाली साहित्यमा देखापरेको देखिन्छ। विशेष अङ्ग्रेजी भाषा-साहित्यको अध्ययनको कारणले गर्दा होला उनको कविता एवम् निबन्धको सिर्जना स्वच्छन्दवादी काव्यधाराबाट प्रभावित रहेको पाइन्छ। वि.सं.१९९१ मा प्रकाशित पूर्णिमाको जलधि (गोरखा वि.सं.१९९१- मार्ग १५) शीर्षकको कविताद्वारा नेपाली साहित्यमा सार्वजनिक देखापर्छन्। त्यसै वर्ष अर्थात् वि.सं.१९९१ शारदा वर्ष १, अङ्क १-मा गरीब कविता पनि प्रकाशित भएको पाइन्छ। उनको लेखनमा कवि लेखनाथ पौड्यालभन्दा भिन्न प्रवृत्तिका कविताहरू नेपाली साहित्यले पाइरहेको थियो। नेपाली साहित्यमा वि.सं. १९९१ देखि नै देवकोटाको काव्य सिर्जनाकै पक्षबाट स्वच्छन्दवादी काव्यधाराको सुरुवात भयो।

देवकोटा प्रतिभाका कुबेर थिए। उनका असङ्ख्य फुटकर कविताहरूसितै, खण्डकाव्य, महाकाव्य, निबन्ध, प्रबन्ध आदि प्रकाशित भएको पाउँछौं। उनको प्रकाशित काव्यकृति वा काव्यसिर्जनाको यात्रालाई दुईवटा कालखण्डमा राखेर हेर्न सकिन्छ।

१. पूर्वार्ध (वि.सं. १९९१ देखि वि.सं. २००३ सम्म)
२. उत्तरार्ध (बनारस प्रवासकालदेखि २०१६ सम्म)

(क) पूर्वाद्धकाल (वि.सं.१९९१ देखि वि.सं.२००३)

देवकोटाको कविता लेखनको काल वि.सं.१९७६ देखि नै लिन सकिन्छ। उनी पाँचौं श्रेणी पढ्दादेखि नै कविता लेखेका हुन्। यसर्थ वि.सं.१९७६ देखि वि.सं.१९९० सम्मको अवधि देवकोटाको कविता लेखनको पृष्ठभूमि मात्र सकिन्छ। यसलाई लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको अभ्यासकाल भनी चर्चा पनि गर्ने स्पेस रहेको पाइन्छ। यस कालमा उनका कविताहरू विशुद्ध स्वच्छन्दवादी धारणाले परिपोषित देखिन्छन्। उनलाई ती कविताहरूले विशुद्ध स्वच्छन्दवादी कविको रूपमा नेपाली साहित्यमा उभ्याएको पाइन्छ। त्यस समयका उनका कवितामा भावनापक्ष, आत्मापरक अभिव्यक्ति रहेको भेटिन्छ। प्रकृति र मानवका माझमा रहेको नड र मासुको सम्बन्धलाई प्रकाश गरेको देखिन्छ। विशेषरूपले मानवतावादको भावले ओतप्रोत कविताहरू यसकालमा पाइन्छन्। देवकोटाको पूर्वाद्ध कविता यात्रामा मानवतावादको टङ्कारो प्रवृत्ति देखापर्छ।

(ख) उत्तरार्द्ध (वि.सं. २००४ देखि २०१६)

नेपालमा छाएको राणा विरोधी प्रजातान्त्रिक लहरमा वि.सं.२००३ र २००४ सालतिर आन्दोलनले देवकोटालाई प्रभाव पार्यो। उनमा विद्रोही भावना प्रगाढ रूपमा रहेको हुनाले वि.सं. २००३ देखि कविता लेखनमा व्यङ्ग्य विद्रोहका आलाप रागहरू देखिन्छन्। वि.सं.२००४ मा देवकोटा बनारसतिर भासिन्छन्। त्यही समयमानै युगवाणी- जस्ता पत्रिकाको सम्पादन पनि गरे। त्यस समयकालमा उनका कविताहरूमा विशेषरूपले शोषण, अन्याय, अत्याचार, विकृति, विसङ्गतिको विरोधमा चर्को स्वरहरू पाइन्छन्। त्यसपछि उनको कविता सिर्जनामा स्वच्छन्दवादी प्रगतिवादी धाराको चर्कोपना रहेको पाइन्छ।

देवकोटा स्वच्छन्दवादी कवि हुन्। उनीभित्र आँशु कवित्वजस्ता अद्वितीय प्रतिभा थियो। सहज, स्वःस्फूर्त आँशु कवित्वमा उनले खण्डकाव्य, महाकाव्यहरू कम्ति समयमा सिर्जना गरेको पाइन्छ। देवकोटाका कविताहरू भावुकता, तीव्र संवेदनशीलता असीमित कल्पनाशीलता, उच्च प्रतिभाको लक्षणले परिपूर्ण रहेका छन्। मानव जीवनको सौन्दर्य र प्रकृतिका बिचमा तादात्म्य सम्बन्ध स्थापित गर्न देवकोटा सिपालु र दक्ष देखिन्छन्। देवकोटा प्रकृतिका पुजारी थिए। प्रकृतिप्रेमीका सशक्त भावहरू उनका कवितामा रहेको पाइन्छ। मानव जीवनले सुखशान्ति प्राप्त गर्ने नै प्रकृतिको संसार हो। मानव सभ्यताको उद्गम स्थल नै प्रकृति हो। यसैले प्रकृतिबाटै मानवको संरक्षण हुनुपर्छ भन्ने सिद्धान्तमा उनी काँध लगाउँथे। प्रकृति, ईश्वर र मानवको त्रिकोणी त्रिभुजको सम्बन्ध छ भन्ने विश्वास उनीभित्र थियो।

त्यसैले उनका कविताहरूमा मानवतावादी स्वरको प्रखर चिन्तन पाइन्छ। देवकोटाका कविताहरू पढ्दा फ्रांसेली दार्शनिक रुसोको प्रकृतितर्फ फर्कजस्ता दर्शनको प्रशस्तै प्रभाव भेटिन्छ। रुसोको मानवतावादी दर्शन, स्वतन्त्रता, सामनता र भ्रातृत्वका प्रजातान्त्रिक आधारमुखी आवाजहरू देवकोटाको कवितामा प्राप्त गर्न सकिन्छ। देवकोटाले बाँचेको सामाजिक र आर्थिक शोषण विरुद्ध कविता सिर्जनाकै मार्फत् आवाज उठाएका छन्। वि.सं.२००७ सालपछि देवकोटाको कवितामा क्रान्तिकारी भाव, विद्रोहात्मक स्वर, हास्यव्यङ्ग्यको तीव्र चेतना, प्रखर राष्ट्रवादी चेतनाहरू देखिन्छन्। मानिस आदर्शवादी, क्रान्तिकारी बनीं भन्ने चेतनालाई अघि लगाएर आफ्नो काव्य सिर्जनालाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ। देवकोटा युगान्तकारी योगदान दिने प्रतिभा हुन्। नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दवादी काव्यधारा (वि.सं.१९९१-२०१६)-को विकास उत्कर्ष र निष्कर्ष दिँदै यस काव्यधाराको नेतृत्व गरेको पाइन्छ। शाकुन्तला जस्तो पहिलो आधुनिक महाकाव्य लेखे। 'प्रमिथस'-जस्तो प्रगतिवादी भावधाराको महाकाव्य सिर्जना गरे। नेपाली जनजीवनको सुन्दर चित्रणमा 'सुलोचना'- महाकाव्य सिर्जना गरेका पाइन्छ।

प्रकाशित कृतिहरू

१. कवितासङ्ग्रह: सुनको विहान, पुतली (१ र २), मनोरञ्जक, पहाडपुकार, भिखारी, छहरा, जन्मोत्सव, मुटुको थोपा, मृत्युशैल्या, चिल्ला पातहरू, भावना गाङ्गेय, आकाश बोल्छ, छाँगासँग कुरा, लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह
२. खण्डकाव्य: मुनामदन, दुष्यन्त शकुन्तला भेट, राजकुमार प्रभाकर, कुञ्जिनी, सुन्दरीजलमा, म्हेन्दु, मैना, रावण जटायु युद्ध, सीताहरण, कटक, लुनी, मायाविनी सर्सी, तिप्लिड आदि।
३. महाकाव्य: शाकुन्तल, पृथ्वीराज चौहान, सुलोचना, महाराणा प्रताप, प्रमिथस, वनकुसुम।
४. कथा: लक्ष्मी कथासङ्ग्रह,
५. उपन्यास: चम्पा, सुमीता, तरुण तपसी, प्रदक्षिणा, आत्मसमीक्षा, स्रष्टा देवकोटा द्रष्टा परिवेशमा।
६. नाटक: कृषिवाला, सत्यवान साविली, रजपूतरमणी।
७. निबन्ध: लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह, प्रसिद्ध प्रबन्धसङ्ग्रह र दाडिमको रुखनेर।

पुरस्कार र सम्मान

१. त्रिभुवन पुरस्कार (वि. स. २०२३), २. महाकविको उपाधि (वि.सं.२०२१), ३. नेपाली साहित्य परिषद्को सभापति (वि.सं.२००४), ४. युगवाणीको सम्पादक (वि.सं.२००४), ५. काव्य प्रतिष्ठानका अध्यक्ष

(वि.सं.२०१२), ६. त्रिभुवन विश्वविद्यालयका सदस्य (वि.सं.२०१२) , ७. शिक्षा तथा स्वास्थ्य मन्त्री (वि.सं.२०१४)।

सरस्वतीका वरदान पाएका विद्वान् शिरोमणि महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाजस्ता अद्भूत, असीमित प्रतिभाशाली व्यक्तित्व भविष्यमा नेपाली आमाको गर्भबाट फेरि जन्मिएला? भन्ने प्रश्न छोडी राखी वि.सं.२०१६, भदौ २९ गते पचास वर्षको उमेरमा क्यान्सर रोगले निधन भयो। मरणोपान्त वि.सं.२०२१ मा उनको चित्र अङ्कित हुलाक टिकटको प्रकाशन भयो। ठाउँठाउँमा देशविदेशमा उनका सालिकहरू बनाइएका छन्। उनको नाममा पुस्तकालय, पुरस्कार, संघ-संस्था, स्कुल, कलेज एवं गाउँ-बस्ती, सडकको नाम राखिएको पाइन्छ। उनी जिउँदो हुँदाभन्दा मृत्युपछि नै बढी सम्मान भएको देखिन्छ। एकजना विद्वानले भनेका छन्- ‘स्रष्टा मरेपछि मात्र बाँच्छ। साँच्चै देवकोटा मरेपछि असीमित बाँचेका छन् हामीसित।’

५. मुनामदन खण्डकाव्य

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको सर्वप्रथम प्रकाशित कृति **मुनामदन** (वि.सं.१९९२) हो। यो खण्डकाव्यको प्रथम प्रकाशन वि.सं.१९९२ मा भएको हो। नेपाली खण्डकाव्य परम्परामा प्रथमचोटि आधुनिक स्वच्छन्दवादी धारणामा गीतिकाव्यका रूपमा उदाएको यो खण्डकाव्य हो। कृष्ण गौतमले मुनामदन खण्डकाव्यमाथि मुनामदन समालोचना किताबमा आफ्नो विचार राखेका छन्- **मुनामदन (वि.सं.१९९२) देवकोटाकै माल श्रेष्ठकृति होइन, नेपाली साहित्यकै एक उत्तम कृति हो। कविको प्रतिभाबाट सहजरूपमा उन्मीलित हुनआएको प्रस्तुत कृति जति गहन छ, त्यति नै सरल पनि। मुनामदन त्यस युगमा लेखियो, जब नेपाली कविताले आफ्नो अनुहार बदल्नै गयो।**

मुनामदन खण्डकाव्य झ्याउरे छन्दमा लेखिएको छ। सङ्गीतमय भाषा नेपाली छन्दमा लेखिएको हुनाले नेपाली जिब्रोले टिपिहाल्ने, हृदयमा बसिहाल्ने यो खण्डकाव्यमा पूर्व रस पाइन्छ। छोटो छरितोपनले सुनमा सुगन्ध थपिएको छ। यसलाई रसिलो खण्डकाव्य भन्न सकिन्छ। जनमानसको हृदयमा सधैं सजीव भएर बसेको महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **मुनामदन** सबैभन्दा मिठो र सरल काव्य हो। यो खण्डकाव्यमा भानुभक्तको रामायणमा पाइने लौकिक रुचि छ। यसलाई कालीदासको मेघदूतसित तुलना गर्न सकिन्छ।

देवकोटाले आफ्नो जीवनको अन्तिम क्षणमा भनेका थिए- **मुनामदन माल राखेर अरु मेरा सबै कृतिहरू जलाइदिनु ! यस भनाइले मुनामदन खण्डकाव्यको गरिमा र महत्त्व उच्चकोटिको हो भन्ने बुझिन्छ। अर्थात नेपाली साहित्यिक कृतिहरूमा मुनामदन (वि.सं.१९९२)-को प्रकाशनले उच्च कीर्तिमान कायम राखेको छ। नेपाली साहित्यमा सबैभन्दा बेसी छापिएको, सबैभन्दा बिक्री भएको र सबैभन्दा बेसी पढिने कृति नै मुनामदन हो।**

५.१ मुनामदन को शीर्षकको सार्थकता

काठमाडौं उपत्यकामा प्रचलित एउटा नेवारी लोकगाथाकै प्रभाव र प्रेरणामा रचिएको खण्डकाव्य मुनामदनमा नेपाली जनजीवनको लोकभाकामा रहेको मुना र मदन नायक-नायिका हुन्। मुनामदनको विषयमा रचिएका गीतिकाव्यमा मुना र मदनका जीवनमा आइपरेका दुःखान्त घटना आधारित छन्। भानुभक्तको रामायणमा राम र सीता, शाकुन्तलाको

शकुन्तलाको दुष्यन्तमा नायक-नायिकाको जीवनमा घटेका दुःखान्त घटनाहरू समेटिएका जस्तै मदनको जीवनमा आइपरेका दुःख-पीर, व्यथा र आर्थिक आपद्-विपद् आदि कुराहरू समेटिएको पाइन्छ ।

नेपाली साहित्यमा कृतिहरूको नाम राख्दा कविको नाममा वा कृतिभिलका नायक-नायिकाको नाममा राख्ने चलन यथावत् नै देखिन्छ । यसै परम्परालाई मान्य गरेर नायक-नायिकाको यो गीतिकाव्यको नाम **मुनामदन** राखिएको हुनसक्छ । नेपाली काव्य पराम्परामा यहाँ नायक नायिकाकै नामबाट खण्डकाव्यको नाम राखिएको छ भन्न सकिन्छ । यो गीतिकाव्यको शीर्षकबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ- **काव्यान्तमा वियोगान्तले मुना र मदनको जीवनको दुःख-पीडा** । यसो हुँदा **मुनामदन** शीर्षकमा यो खण्डकाव्यको सार्थकता पाइन्छ । मुना आध्यात्मिक भावप्रेरित भौतिकवाददेखि टाढा, यता मदन धन-दौलतप्रति मोहित रहेको भौतिक सम्पतिको चाहना, परिवारको सुख-शान्ति नै धनदौलत हुनसक्छ भनी आध्यात्मिकतादेखि टाढा रहेको पाइन्छ । मुना कोमल र हृदयवादी, मदन कठोर हृदय बनाएर आस्थाको छहारीमा परिवारको शान्तिको खोजमा लाग्दा उनले भोगेको तितो र पीडामय समय । यसर्थमा खण्डकाव्यको शीर्षक मुनामदन सार्थक देखिन्छ ।

५.२ मुनामदन -को कथासार

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **मुनामदन** खण्डकाव्यमा मदन, मुना र मदनकी आमामाझ रहेको मार्मिक घटनाको कथा छ । यी तीनजना परिवार भएको एउटा घरको कथा यसमा वर्णन गरिएको छ । उनीहरू निम्न मध्यवर्गीय परिवारका हुन् । उनीहरू गरिब छन् । उनीहरूको इच्छा उच्च छ, तर धन नभएकोले सबैतिर निराशा माल छ । मदन र मुनामा असाध्य माया-प्रीति छ । एकको अभावमा अर्को बाँच्न नसक्ने प्रेम बसेको छ । उनीहरूको प्रेम भौतिकतामा आधारित छैन, आध्यात्मिकतामा छ । उनीहरूबीच आदर्श प्रेमभाव छ ।

आर्थिक स्थिति अत्यन्त जटिल हुँदैगएको हुनाले मदनको परिवारमा ऋण, अभावमा बाँच्नु परेको हुन्छ । धन कमाउनका निम्ति मदन आफ्नो परिवार पनि त्यागेर ल्हासा जान तयार हुन्छ । मदनले गरिबी हटाउनका निम्ति ल्हासामा सुन कमाउन जाने निधो गर्छ । मुना आफ्नो प्राणप्रिय पतिलाई धन मात्र केही होइन आनन्दी मनले साग र सिस्नु खाएको बेश हो, ल्हासा जान हुँदैन भनेर सम्झाउँछिन्, तर मदन जसरी भए पनि ल्हासा जाने आफ्नो अठोटमा अडिग हुन्छन् । तिन बिस हिउँद खाएकी(साठी वर्षकी) आमाको धारा र पाटी राख्ने इच्छा जसरी भएपनि पूरा गर्नु छ भन्ने ऊ संकल्प गर्छ । केही दिनमा ल्हासाहाट सुन कमाएर फर्किहाल्छु भनेर ऊ साथीहरूसित ल्हासातिर लाग्छ । मुना र मदनको विछोड हुन्छ ।

ल्हासाबाट फर्कँदा मदन बिच बाटामा बिरामी पर्छ । उसलाई हैजा लाग्छ । साथीहरू उसलाई त्यहीं छाडी बाटो लाग्छन् । आखिरमा अलपत्र परेको देखेर एउटा सरल स्वभावको भोटेले मदनलाई आफ्नो घर लगेर उपचार गर्छ । भोटेलाई मदनले गुण तिर्न भनी सुनको थैलो अर्पण गर्न खोज्छ, तर भोटे सुन लिन चाहँदैन । मदन बढो दुःख पाई पैसा कमाएर आखिर घर फर्कन्छ । यता घरमा बुढी आमा मरिसकेकी हुन्छिन् । अर्कातिर मुना पनि गुण्डाले मदनको झूटो मृत्युको खबर दिएकोले मूर्च्छा परी मरिसकेकी हुन्छिन् । यस्तो स्थितिले मदनको हृदय टुट्छ । उसको धन प्राप्ति पनि निरर्थक हुन्छ । ऊ बेहाल हुन्छ, ऊ अब आफू बाँचेको निस्सार ठान्छ । यस प्रकारले यो खण्डकाव्यमा मदनको जीवन दुःखान्तमय रहन्छ ।

५.३ मुनामदनको पाल-पाला

मुख्य नायिका : मुना

मुख्य नायक : मदन

सहायक पात्रहरू : आमा, भोटे दाइ (च्याङ्बा), लाबा, फुचा, दिदी, अनुकूल सहायक पात्रका रूपमा देखिन्छन्।

खलपात्र : नैनी, साथीभाइ र गुण्डा प्रतिकूल रूपमा उपस्थित खलपात्रहरू हुन्।

गौण पात्र : बटुवा, भोटेनी, लामा, भोटेकी रानी र छिमेकी।

मानवेत्तर पात्र : चखेवा, काग, परेवा, ढुक्कर, डाँफे, कोइली, मुजुर, हरिण अनि भैंसी।

५.४ मुनामदन -की मुनाको चरित्र चित्रण

मुनामदन खण्डकाव्यकी नायिका मुना हुन्। मुना असाध्यै सुन्दरी छिन्। उनी हाँस्दा चन्द्रमाजस्तै सुन्दर देखिन्छिन्। मुना नपढेकी अशिक्षित नारी हुन्। तर उनमा नारीमा हुनुपर्ने स्वाभाविक गुण रहेको पाइन्छ। उनी माया-प्रेमको अगाडि पैसा-रूपियाँलाई महत्व दिन्नन्। बरू साग र सिस्नु खाएर बस्नु उत्तम जिन्दगी ठान्छिन्। नैतिकता हुर्केको मुनामा आदर्श र प्रेमका असीमित भावहरू पाइन्छन्। मुना अधिकांश नेपाली नारीहरूको आदर्श नमुना भएकी छिन्। उनी ईश्वरको हाँसो पाएकी फुल हुन् र अन्तमा प्रकृतिमा बिलाउँछिन्। मुना गरिबीको चर्को मारमा हुर्किए तापनि पति र सासूप्रति श्रद्धाभाव राखिन्छन्। आफ्नो भागमा जेजस्तो छ त्यसलाई सन्तुष्टिसित स्वीकार गर्छिन्। मुनामा कुनै प्रकारको लोभ-लालच देखिँदैन। सीमित इच्छामा शान्तिमय वातावरणमा आदर्शको साथ बाँच्न रुचाउँछिन्।

मुनामा अधिकांश नेपाली नारीहरूको आदर्श आफ्नो परिवारप्रतिको चोखो माया र सतित्वको पालन उच्च छ। मुनाले भौतिक सुख-सुविधालाई भन्दा आध्यात्मिक सन्तुष्टिलाई बढी महत्त्व दिन्छिन्। पौराणिक र लौकिक चरित्रहरूको प्रभाव तिनका नसा-नसामा पसेको छ। यसैले यस्ता नारीहरू अभावमा थिलथिलिए पनि विचलित हुँदैनन्। मुनाको चरित्र भने हिमाली झरना जस्तै सफा र शुद्ध भएको पाइन्छ। मुनाको चरित्रमा यस्तै विशेष गुणहरू परिपूर्ण छन्। उनमा भेटिने निश्चलता र पतिव्रता साँच्चै अधिकांश नेपाली नारीहरूको प्रतिबिम्बको रूपमा आएको छ।

घरको दयनीय अवस्था खप्न नसकेर विदेशमा गई सम्पत्ति आर्जन गरेर सुखमा सपना देख्नु नेपालीहरूको परम्परा हो। यसरी चखेवा-चखेवीको जस्तो माया-प्रीति मुना र मदनमा देखिन्छ। आफ्नो लोभले छोडेर परदेश जाँदा उसको प्रिय भाले हराएको पछी झैं हुन्छे मुना, तर मुना आफ्नो कर्तव्यपथबाट विचलित हुँदैनन्। धेरैवटा समाजमा लोभे परदेश गएपछि स्वास्नीको जवानीमा गुण्डाहरूले आँखा गाड्नु नयाँ कुरो होइन। राम्री आइमाईलाई फकाएर ल्याई स्वार्थ सिद्धि गर्न चाहने लमीहरू पनि हुन्छन्। यस्तो अवस्थामा पनि आफ्नो चरित्रमा दाग लाग्न नदिई बाँच्नु नेपाली नारीहरूमा पाइने ठुलो विशेषता हो।

मुनालाई नैनीले फकाउँदा र गुण्डाहरूले पछ्याउँदा पनि उनी सतीत्वबाट अलिकति पनि डगमगाएकी छैनन्। सतीत्वप्रतिको यो सचेतताले नेपाली सीता र साविलीको प्रतिनिधित्व मुनाले गरेकी छन्।

मुनाका निम्ति आफ्नो पतिभन्दा श्रेष्ठ कोही छैनन्, पतिभन्दा ठुलो प्राण अर्को छैन। यसैले गुण्डाहरूको बदमाशीले पति मरेको झुटो चिट्ठी आउँदा बरु उनले प्राण नै त्याग गरिन्। तर नारीको महिमामय आदर्शलाई प्रतिभारूपी धर्मबाट आकाशै खसे पनि छोड्न चाहन्नन्। पति-प्रेमका सामु धन भन्ने कुरा उनलाई केही होइन। उनको उज्वल चरित्र नेपाली नारीको प्रतीक नै हो।

५.५ मुनामदनमा मदनको चरित्र चित्रण

मुनामदनका प्रमुख नायक मदन हुन्। उनी छेली जातिको नेपाली पुरुष हुन्। यस खण्डकाव्यमा मदन धिरोदत्तोन्मुख अनुकूल पात्रका रूपमा देखापरेका छन्। नेपालको निम्नमध्यमवर्गीय परिवारको आश्रय र आस्थाको केन्द्र हुन्। घरको मूलखम्बा। बुढी आमा र पत्नी मुनाका भरोसा पनि हुन्। मदनमाथि साहुको ऋण छ। दिनरात साहुको ऋणमाथि चिन्ता गर्दछन्। घरमा छाक जुटाउन गारो पर्छ। कडा परिश्रम गरेर परिवारमा खान लगाउन पनि हम्महम्मै पर्छ। साहुको ऋण तिर्ने, आमाको धारापाटी राख्ने इच्छा पुरा गर्ने र मुनाका हातमा एकजोडी सुनको बाला लगाइदिने ठुलो इच्छाकै कारण धन कमाउन साथीहरूसँग मिलेर ल्हासा जान्छ।

घर-परिवारको पालनपोषण, तिरोभारो तथा सम्पूर्णरूपमा परिवारकै जिम्मावारी मदनको टाउकोमा छ। मदन, यसैले भौतिक सुख तथा धनसम्पत्तिको पछाडि लागिपरेका छन्। सरल व्यवहार भएको मदन पुरुषको प्रतीक बनेर उभिएका छन्। यो संसार नै एक संग्राम हो। यो सङ्ग्राममा घरको पुरुषहरू नै समस्यासित युद्ध गर्न मैदानमा उभिनुपर्छ। यस्ता समस्याको समाधानमा हात बाँधेर बस्नु हुँदैन। समस्याको समाधान प्राप्त गर्नु पुरुषको लक्ष्य हुनुपर्छ। जसरी धार नभएको तरवारको कुनै महत्त्व हुँदैन, त्यसरी नै पौरुषता नभएको पुरुषको नाम समाजमा कुनै महत्त्व हुँदैन भन्ने विश्वास र साहस बोकेका पुरुष हुन्- मदन। धन कमाउन भोट गएका मदन धन कमाएर घर फर्किँदा मदन बाटामा बिमार हुन्छ। उतिखेर भोटेले उनलाई सहयोग गर्छ। त्यतिबेला उनीबिना मानवताको चेत खोलिन्छ। मान्छे जातले होइन कर्मले ठुलो हुँदोरहेछ। मानवता भन्ने अर्को एउटा ठुलो जात, जातमाथि अर्को जात रहेछ भनी उनी मानवतावादी विचारधाराका पृष्ठपोषक व्यक्ति हुन्छ। बुढी आमाको मृत्यु र पत्नी मुनाको वियोग। नितान्त एकलो मदन। पिर, व्यथा र पीडाको खाडलभित्र परेर जिउँदै मरेको बोधमा बिमारी जीवन लिएर बाँच्ने पुरुषको रूपमा देखिन्छ।

६. निष्कर्ष

नेपाली जनजिब्रोले सहजै टिप्ने नेपाली जातीय छन्दमा रचिएको महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको मुनामदन (वि.सं.१९९२) खण्डकाव्यको नेपाली साहित्यमा छुट्टै महत्त्व छ। मुनामदन खण्डकाव्यको तुलनामा नेपाली अन्य खण्डकाव्य लेखे थोरै छन्। यो खण्डकाव्यमा विशुद्ध नेपालीपन रहेकोले यसको यो पक्षलाई उपलब्धि मान्न सकिन्छ। यसै सन्दर्भमा डा. कुमारबहादुर जोशीले- देवकोटा र उनको मुनामदन रचनामा मुनामदन खण्डकाव्यको महत्त्वलाई दर्शाउँदै लेखेका छन्- अनुभूतिमय आख्यान त्यो पनि लोकजीवनको यथार्थतामा आधारित त्यसमाथि देवकोटाको प्रतिभाबाट छहराझैं छुटेको सहज प्राकृतिक एवम् हृदयस्पर्शी कवित्वले ओतप्रोत बन्नु र अझ यी सबैको समायोजनद्वारा सुनिर्मित एवम् सहज परिष्कृत

संरचनागत समन्वित प्रभाव नै मुनामदनको तीव्रतामा सशक्तता हो। यस्तो सशक्तता नेपाली काव्यजगतमा अन्यत्र दुर्लभ छ। यस परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा मुनामदन नै नेपाली साहित्यको प्रथम र अन्तिम अनि उत्कृष्ट खण्डकाव्य ठहरिन आउँछ।

काव्यमा नेपाली जनजीवनको आर्थिक र सामाजिक पक्षलाई यथार्थरूपमा चित्रण गरेका छन्। मध्यम, निम्नवर्गीय नेपाली परिवारको आर्थिक दयनीय अवस्था धन-सम्पत्तिबिना समाजमा बाँच्नु गारो परेको अप्ठ्यारो स्थिति नेपाली छोरीचेलीको धार्मिक धरातल कर्तव्य र निष्ठाप्रति मदनले निर्वाह गरेको भूमिका सम्पूर्ण निम्नवर्गीय पुरुषको प्रतिनिधि भूमिका हो।

वियोगान्त पक्षले पाठकको हृदयमा करुणाको रस उत्पादन हुन्छ। खण्डकाव्यको अर्को विशेषता हो- कुनै क्लिष्ट शब्दको प्रयोग नहुनु। सरल शैली र सलल्ल बगेका र विषयवस्तुको रोचकताले गर्दा नै मुनामदन नेपाली साहित्यमा सर्वश्रेष्ठ काव्यकृति बन्न गएको पाइन्छ। मुनामदन खण्डकाव्य गीति खण्डकाव्य पनि हो। जातीय छन्दमा संयोगात्मक लयात्मक रहेकाले सबै प्रकारका पाठकले रोचकता, उत्सुकतासाथ पढ्दछन्। यो काव्यकृति आख्यान, नाटक र कविताको स्वरूप र सम्बन्धमा बाँधिने हुनाले यो गीतिकाव्य बेजोड काव्य बन्न पुगेको छ। आजसम्म नेपाली साहित्यमा सबैभन्दा ज्यादा छापिएको, बिक्री भएको, पाठकले पढिरहेको काव्यकृति हो। यसैले नेपाली साहित्यिक कृतिहरूमा प्रकाशनको हिसाबले हेर्दा सर्वोच्च कीर्तिमान कायम गरेको काव्यकृति मुनामदनलाई मान्न सकिन्छ।

७. कठिन शब्द-अर्थ

मुनामदन खण्डकाव्यमा प्रयोग गरिएका कठिन शब्दहरूका अर्थहरू यसप्रकार रहेका छन्:

अपठ = नपढेको, अज्ञानी। अज्ञानी = ज्ञान नभएको। किरण = प्रकाश। अत्तर = सुगन्ध, बासना। स्वप्न = सपना। लखगुना = लाखौं गुणा। सकार्नु = स्वीकार गर्नु। पयरमुनि = पैतालामुनि। निर्मल = स्वच्छ, पवित्र। अधर = तल्लो ओठ। दियालो = बत्ती वा प्रकाश। छहरा = झरना। मासा = परिणाम, महिना। कुटिल = डरलाग्दो। पल्लव = पालुवा। गौरव = खुशी। सजीव = प्राणयुक्त। वाणी = बोली वचन। शीकर = पानीका मसिना थोपा। स्पन्दन = ढुकढुकी। नन्दन = इन्द्रको बधैंचा। गोधूलि = साँझको समय। अनमोल = मोल तिर्न नसकिने। बास्निन्छ - बासनामय बन्छ वा सुगन्धित हुन्छ। पीयूष = अमृत। रसना = जिब्रो। पथ = बाटो। विशाल = ठुलो। दुर्नाम = दुष्कीर्ति, बदनाम। कलङ्क = दाग। अन्धता = अँध्यारो अवस्था, भित्री चोट। सुदूर = धेरै टाढा। नीर = पानी, जल। गन्धर्वपरी = गाउने र बजाउने कलामा निपुण स्त्री। टुना = जादू। स्नायु = शरीरको रगत सञ्चालन गर्ने रक्त वाहिनी, नसा। मर्मघात = मर्ममा परेको चोट। सार्वजनिक = सार्वजनीन, सार्वभौम, सबैजनाको उपयोगका निम्ति बनाइएको। नवीन = नयाँ। विरह = पीडा, वेदना। लोचन = आँखा। पला = एकपल। नजर गराउनु = देखाउनु। इरादा = उद्देश्य वा लक्ष्य। सुसार = सम्भार। चन्द्रमुहार = चन्द्रमाको जस्तै सुन्दर मुहार। पयर = कदम, पाउ। जङ्घार = खोला, नाला, अप्ठ्याराहरू। अमोल = अनमोल। तिमिर = अन्धकार। सङ्ग्राम = रण, युद्ध, समर। विक्रम = पराक्रम। दीप = बत्ती, प्रकाश। चौमास = चार महीनाको समय। दूरता = टाढा हुनुको भाव। अमर = कहिल्यै ननासिने वा नमर्ने। निर्मल = स्वच्छ, पवित्र। सूत = डोरी। पोतला = चीनको प्रसिद्ध दरबार। अजङ्ग = ठुलो, डरलाग्दो। हस्तिहाड = हात्तीको दाँत, हात्तीका हाड। तकिया = सिरानी। छिपाई = लुकाएर। वर्षाजल = वर्षाको पानी। महीतल = संसार, धरातल। वेवाद = बेतलब। माउर = माहुर। विघ्न = अत्यन्त धेरै। खसम = पति वा प्रेमी। खामोश = चुपचाप। सङ्घार = दैलोको ठेलो। अस्मानी = आकासे रङ्गो। कस्तुरी-वास = कस्तुरीको नाइटोमा रहेको सुगन्ध। मित्यारी = दोस्ती वा मिलता। तन्द्रा =

निन्द्रा लायुअघि आँखाको लठ्याइ, उँघ । शीतको सपना = बिहान शीत पर्ने समयमा देखिएको सपना । अजान = अज्ञान, निर्दोष । दर्द = दुःख, पीडा । आशीष = आशीर्वाद । पियास = प्यास, तिर्खा । मङ्गल = शुभ, असल वा राम्रो । दुर्दशा = आपत, विपत्त परेको अवस्था । चिराक = चुल्हो, राँको, दियालो । पयो = डोरीको बटारिएको औँठो, पोयो । कौसी = सिकुवा वा बरण्डा । सरस = रसिलो । तिर्सना = अभिलाषा, खाने पिउने इच्छा । जुहार = प्रार्थना, अनुरोध वा देवतासँग माग्ने वरदान । पथरा = रोगशय्या, रोगले थला परेको अवस्था । नयन = आँखा, लोचन । नीर = पानी, जल । लुर्कन = स्त्री जातिको कानको लोतीमा लगाउने गहना । शिखर = चुचुरो । गजूर = मन्दिरको शिखरमा राखिने धुरी । विचित्र = अनौठो । मगन = व्यस्त । छविलाल = सुन्दर । सहेली = साथी । हवेली = भवन । चम्पक = सुगन्धमय सेतो फूल । श्रीपेच = मुकुट । सरोज = कमलको फूल । विराज = बसेको । टेका = सहारा । छेका = सुरागका निम्ति लगाइने बार । धोको = इच्छा । फकीर = जोगी । अर्ती = उपदेश । तप्क्यो = बर्सिनु, झर्नु । खँगार्नु = रोगले शरीर छिन्न पार्नु । जयन्ती = गुणगान । शशी = चन्द्रमा ।

८. अभ्यास

तल दिइएका प्रश्नहरूका विकल्पमध्ये सही उत्तर छान्नुहोस्

१. वि.सं.२००४ सालमा राणा शासनका विरोधमा देश छोडी बनारसमा बस्दा देवकोटाले सम्पादन गरेको पत्रिका हो-

(क) स्रष्टा	(ख) दियालो
(ग) युगवाणी	(घ) शारदा
२. देवकोटालाई मरणोपान्त प्रज्ञा प्रतिष्ठानले वि.सं.२०२३ सालमा प्रदान गरेको पुरस्कार-

(क)-साहित्य अकादेमी	(ख) भानु पुरस्कार
(ग) भवानी मिश्र अन्तर्राष्ट्रीय पुरस्कार	(घ) त्रिभुवन पुरस्कार
३. साइँला बाजे कुन कविको उपनाम थियो?

(क) आदिकवि भानुभक्त आचार्य	(ख) अगमसिंह गिरी
(ग) लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा	(घ) हरिभक्त कटुवाल
४. लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खास नाम थियो-

(क) तिलमाधव देवकोटा	(ख) लेखनाथ देवकोटा
(ग) तीर्थमाधव देवकोटा	(घ) सरस्वतीप्रसाद देवकोटा
५. लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई कसले सरस्वतीप्रसाद देवकोटा नाम राखिदिए?

(क) देवकोटालाई पढाउने गुरुबाले	(ख) देवकोटाकी आमाले
(ग) देवकोटाका बाबुले	(घ) देवकोटाकी दिदीले
६. नेपाली पद्य साहित्यमा सबैभन्दा धेरै छापिने, बिक्री हुने र पढिने कृति कुन हो?

(क) बँसाई	(ख) मुनामदन
(ग) ऋतुविचार	(घ) रामायण

७. नेपाली खण्डकाव्यीय परम्परामा प्रथम स्वच्छन्दवादी गीतिकाव्यको रूपमा आएको काव्य हो-
- (क) उर्वसी (ख) मुनामदन
(ग) कुञ्जिनी (घ) तरुण तपसी
८. देवकोटाकै श्रेष्ठ कृति होइन, नेपालीकै एक उत्तम कृति हो-
- (क) सुलोचना (ख) प्रमिथस
(ग) मुनामदन (घ) चम्पा
९. मुनामदन खण्डकाव्यमा धीरोदत्तोन्मुख अनुकूल पात्रका रूपमा देखापरेका छन्-
- (क) मदन (ख) भोटे दाइ (च्याङ्बा)
(ग) गुन्डा (घ) साथीभाइ
१०. मुनामदनमा पाइने छन्द हो-
- (क) झ्याउरे (ख) तोटक छन्द
(ग) सेलो (घ) सवाई
११. मुनामदन खण्डकाव्यका गौण पात्रहरू हुन्-
- (क) मुना र मदन (ख) आमा, भोटेदाइ (च्याङ्बा), दिदी
(ग) नैनी, साथीभाइ र गुन्डा (घ) बटुवा, भोटेनी र भोटकी रानी
१२. देवकोटाको चित्र अङ्कित हुलाक टिकटको प्रकाशन भयो—
- (क) वि.सं. १९९१ (ख) वि.सं. २००४
(ग) वि.सं. २००७ (घ) २०२१
१३. मुनामदन कुन जातिको प्रचलित लोकगाथाकै प्रभाव र प्रेरणामा रचिएको खण्डकाव्य हो ?
- (क) तामाङ (ख) गुरुङ
(ग) नेवारी (घ) लिम्बू
१४. पाठको आधारमा उचित शब्द प्रयोग गरी खाली ठाउँ भर्नुहोस् :
- (क) ल्हासाबाट फर्कदा बिच बाटामा बिमारी पर्छ ।
(ख) देवकोटाद्वारा रचित नेपाली साहित्यको उत्कृष्ट काव्य कृति हो ।
(ग) नेपालीमा लेख लेखिएको यस काव्यको विशेषता सरलता र सरसता हो ।
(घ) मुनामदन दुःख, प्रेम, आँसु, मानवीयता, प्रकृति सङ्घर्षको हो ।
(ङ) लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नेपाली कविता साहित्यका विराट् पुरुष हुन् ।
(च) नेपाली साहित्यमा सरस्वतीको वरदपुत्र पनि भनिन्छ ।
(छ) लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा..... छोराको रूपमा लक्ष्मीपूजाका दिनमा जन्मिएका थिए ।
(ज) देवकोटाको न्वारनको नाम हो ।

- (झ) लोकप्रियादेवी देवकोटाकी हुन् ।
 (ञ) मेरो साइँलो छोरो सरस्वती माताको हो ।
 (ट) देवकोटा कवि हुन् ।
 (ठ) मुनामदन मात्र राखेर अरू मेरा सबै डढाइदिनु ।
 (ड) मुनामदनका प्रमुख नायक हुन् ।
 (ढ) मदन जातको थिए ।
 ण) हातको मैला सुनको के गर्नु धनले ।

१५. निर्देशनअनुसार तलका प्रश्नको उत्तर लेख्नुहोस् ।

- (क) हातको मैला सुनको थैला के गर्नु धनले

साग र सिम्लु खाएको बेश आनन्दी मनले ।

माथिको कवितांश कुन पाठबाट निकालिएको हो ?

१-यसका लेखक को हुन् ?

२-हातको मैला भनेर के भन्न खोजेका हुन् ?

३-साग र सिम्लु खाएको बेश आनन्दी मनले- लाई अर्थ खुलाएर लेख ।

- (ख) ती आमालाई दुधको घुट्कोले गला रसाउँ

उनको एउटा पाटी र धारा इच्छाले पुऱ्याउँ

यो हातलाई सुनको बाला खँदिलो बनाउँ

रिनले थोत्रो पारेको घर बलियो बनाउँ ।

१-यो कवितांश कुन पाठबाट लिइएको हो ? यसका कवि को हुन् ?

२-यो कवितांश कुन समयमा कसले भनेका हुन् ?

३-पाटी र धारा कसको इच्छा थियो ?

- (ग) पृथ्वी वारि पृथ्वी पारि ती मुना अझ छिन्

फूलमा हाँस्छिन् जलमा नाच्छिन् तारामा चम्किन्छिन्

१-माथिको कवितांश कहाँबाट लिइएको हो ?

२-यसका रचनाकार को हुन् ?

३-पृथ्वी वारि पृथ्वी पारि भनेर कस्तो स्थिति विषयलाई यहाँ उठान गरेका छन् ?

४-यो कवितांश कसको मुखबाट बोलिएको हो ? कतिबेला ?

- (घ) बादलको चाँदी किनारा छोई जून झैं खुलेको ।

१. यहाँ कसको सुन्दरताको वर्णन गर्न खोजेका छन् ?

२. यो कवितांश कुन समयमा कसले भनेका हुन् ?

३. जून झैं खुलेकी – भनेर कसलाई भनेका हुन् ?

४. माथिको कविताशलाई व्याख्या गर्नुहोस् ।
- (ङ) ईश्वरको हाँसो पाएको फूल छोएर नमार – सप्रसंग व्याख्या गर्नुहोस् ।
- (च) मुनामदन कस्तो काव्य हो? लेख ।
- (छ) मानिस ठुलो दिलले हुन्छ जातले हुँदैन - कवितांशको सन्दर्भमा मुनामदन खण्डकाव्यमा रहेको मानवतावाद प्रस्ट्याएर लेख्नुहोस् ।
- (ज) मुनामदनबाहेक मेरा अरू सबै कृति जलाइदिए पनि हुन्छ-
१. यो वाक्य कसले किन भनेका हुन्?
 २. देवकोटाले किन मुनामदनलाई नजलाउनु भनेका हुन्- विस्तारपूर्वक लेख्नुहोस् ।
- (झ) मुनामदन खण्डकाव्यको ल्हासाको वर्णन गर्नुहोस् ।
- (ञ) मुनाको चरित्र चित्रण गर्नुहोस् ।
- (ट) मुनाको चरित्रमा अधिकांश नेपाली नारीको प्रतिबिम्ब पुष्टि गर्नुहोस् ।
- (ठ) मुनामदन खण्डकाव्यको साहित्यिक महत्त्वबारे लेख ।
- (ड) मदनले भोग्यपरेको पीडाबारे लेख्नुहोस् ।
- (ढ) तल दिइएका प्रश्नहरूको छोटकरी उत्तर दिनुहोस् ।
१. मुनामदन खण्डकाव्यको सामाजिक पक्षलाई केलाएर लेख्नुहोस् ।
 २. मुनामदन खण्डकाव्यको कथासार लेख्नुहोस् ।
 ३. मुनामदन खण्डकाव्यको सामाजिक पक्षलाई केलाएर लेख्नुहोस् ।
 ४. मदन परदेश (भोट) लागेपछि मुनाले भोग्यपरेको पीडालाई दर्शाएर लेख्नुहोस् ।
 ५. मुनाको आदर्शवादलाई लेख्नुहोस् ।
 ६. मुनामदनमा पाइने दर्शन वा विचारबारे लेख्नुहोस् ।
 ७. मुनामदनभित्र अटाएको नेपाली समाजलाई वर्णन गर्नुहोस् ।
 ८. मुनामदनको लोकप्रियताको कारणलाई दर्शाएर लेख्नुहोस् ।
 ९. च्याडबा को हुन्? उनले दर्शाएको मानवतालाई लेख्नुहोस् ।
 १०. मदनले बाटोमा देखेको प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णन गर्नुहोस् ।
 ११. मुनामदनको लोकप्रियतालाई नेपाली साहित्यमा कसरी देखाउन सकिन्छ?

९. थप पाठ्य-सामग्री

अवस्थी, महादेव, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकारिता, एकता बुक्स प्रा.लि.

उपाध्याय, छबिलाल, महाकवि देवकोटाको व्यक्तित्व र उनको मुनामदन, श्रीमाती बिष्णुमाया खतिवडा, 2005

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद. (२०७०) *मुनामदन*. काठमाडौं साझा प्रकाशन।

बन्धु, चुडामणि, देवकोटा, साझा प्रकाशन

चापागाईं, नरेन्द्र, पूर्वाञ्चल समालोचना सङ्ग्रह, पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान

युबट्युब लिङ्क. *Muna Madan-Laxmi Prasad Devkota Full poem / Mahakavi Laxmi Prasad Devkota MUNA*

MADAN || New Nepali Full Movie | Usha Poudel, Dipak Tripathi

एकाइ- ४

नचिनिने भएछौ -अगमसिंह गिरी

एकाइको संरचना

१. प्रस्तावना
२. उद्देश्य
३. अगमसिंह गिरीको परिचय
४. कवि गिरीको काव्यिक प्रवृत्ति
५. नचिनिने भएछौ कविताको विश्लेषण
 - ५.१ कविताको विषयवस्तु
 - ५.२ मूल सन्देश
 - ५.३ कविताको संरचना र लयविधान
 - ५.४ भाषाशैलीय विन्यास
६. निष्कर्ष
७. कठिन शब्दार्थ
८. अभ्यास
९. थप पाठ्य-सामग्री

१. प्रस्तावना

नेपाली साहित्यको सिर्जनामा अत्यन्त चोटिलो एवं भाबुक कविता लेख्ने कवि अगमसिंह गिरीको कोमल अभिव्यक्ति शैलीका साथ जातिय अस्तित्व बिसेर गएकोमा सामाजिक व्यङ्ग्यात्मक भावमा प्रस्तुत कविता यसमा समावेश रहेको छ। पाठकका सबैभन्दा प्यारो तथा उत्कृष्ट लेखकका रूपमा रहेका अगमसिंह गिरीको नचिनिने भएछौ भन्ने कविता सबैका लागि पठनीय र मननीय पनि रहेको छ। यसै सन्दर्भमा विद्यार्थीहरूका लागि यस कविताको विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्न यहाँ राखिएको छ।

२. उद्देश्य

नेपाली साहित्यमा चर्चित कवि अगमसिंह गिरीको नचिनिने भएछौ भन्ने कविता अध्ययन गर्नका यस पाठमा राखुको उद्देश्य निम्नप्रकार छन्:

नेपाली जातिय अस्तित्व बिसेर गएकोमा जानकारी दिनु,

३. अगमसिंह गिरीको परिचय

भारतेली नेपाली साहित्यका सशक्त कवि अगमसिंह गिरीको जन्म दार्जिलिङको चानमारीमा २६ डिसेम्बर १९२७ (वि.सं.१९८५) का दिन भएको हो। दार्जिलिङको सेन्ट रोबर्टस् स्कुलमा अध्ययन गर्दागर्दै उनको शिक्षा अपुरो भएपछि दार्जिलिङको भानुभक्त पाठशालामा उनी प्रधान शिक्षक हुन पुगे। उनले औपचारिक रूपमा प्रवेशिकासम्मको अध्ययन गरेका थिए। उनले शिक्षक तथा सम्पादक भएर सेवा गरेका थिए। अगमसिंह गिरी एकजना कविका साथै कथाकार र गीतकार पनि हुन्। गद्य कविताका क्षेत्रमा उनी सशक्त व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन्छन्। भारती, पूर्णिमा, कथाकुञ्ज आदि पत्रिकामा उनका कथाहरू प्रकाशित भएका थिए। भवानी भिक्षुको चर्चित कथा **त्यो फेरि फर्कलालाई** नाटकका रूपमा रूपान्तरण गरी दार्जिलिङमा उनले मञ्चन गराएका थिए। **नौलाखे तारा उदाए** जस्ता गीतका रचयिता गिरी एकजना सफल गीतकारका रूपमा पनि चिनिन्छन्। उनका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार छन्:

१. **याद** (खण्डकाव्य, सन्-१९५५)
२. **आत्मव्यथा** (कवितासङ्ग्रह, सन्-१९५९)
३. **आँसु** (खण्डकाव्य, सन्-१९६६)
४. **जीवन-गीत** (कवितासङ्ग्रह, सन्-१९६६)
५. **युद्ध र योद्धा** (खण्डकाव्य, सन्-१९७१)
६. **जलेको प्रतिबिम्ब:रोएको प्रतिध्वनि** (कवितासङ्ग्रह, सन्-१९७८)

कवि गिरीले पहाडलाई **मेरो माया** शीर्षक कविताका लागि **रत्नश्री सुवर्ण-पदक** प्राप्त गरेका थिए। यसका साथै उनको कविता सङ्ग्रह **जलेको प्रतिबिम्ब: रोएको प्रतिध्वनि** का निम्ति मरणोपरान्त पश्चिम बङ्गाल सरकारको तर्फबाट **भानुभक्त पुरस्कार** प्राप्त गरेका थिए। ३१ जनवरी १९७१ का दिन दार्जिलिङमा ४४ वर्षको उमेरमा उनको देहान्त भएको थियो।

४. कवि गिरीको काव्यिक प्रवृत्ति

अगमसिंह गिरी स्वच्छन्दतावादी भावधाराका सशक्त कवि हुन्। उनका कविताले एकातिर ऐतिहासिक विषयलाई ग्रहण गरेको छ भने अर्कोतिर युहुजन्य विभीषिकाबाट पलायन हुन लागेका मानवीय अस्मिता व्यक्त भएको छ। उनी मानवीय वेदनाले ओतप्रोत भएका कवि हुन्। यिनले आफ्नो कवितामा वीर नेपालीभाषीहरूको महत्वहीनता देखेर दुःखित बनेको अभिव्यक्ति दिएका छन्। प्रकृतिको चित्रण गरी मानव जातिको क्लेष, क्रन्दन पीर, व्यथा, शङ्का, उत्पीडन, त्रास आदि भावनालाई कवितामा चित्रित गरेका छन्। मानिसले बाँच्न पाउनुपर्ने मानवीय अधिकारका पक्षमा गिरीका कविता बोलेका छन्। आफ्नो जातीय स्थिति, दुर्दशा, आर्थिक विपन्नता, राजनैतिक अस्तित्वको सङ्कट इत्यादि देखेर गिरी दुःखित बनेका छन्। कवि गिरीको रोमान्टिक भाव विद्रोही र जातीय प्रेमी भएर विकसित बनेको पाइन्छ। कवि गिरीका कवितामा जातिप्रेम, आफ्नो भाषा, साहित्य, संस्कृतिप्रति अनुराग सम्पन्न श्रद्धा-भाव पाइन्छ। जातीय सत्व र अस्तित्व नै यिनका कवितात्मक अवधारणा मानिन्छन्। जातीय गौरवगाथालाई मार्मिक र हृदयस्पर्शी पाराले आफ्ना कवितामा वर्णन गर्न कवि गिरी सिपालु देखिन्छन्। नेपाली भाषीको अस्तित्वको गौरवमय इतिहास सम्झँदै वर्तमानमा त्यस जातिले भोगिरहेको दुःख, पीरप्रति कवि गिरी मर्माहत

देखिन्छन् भने त्यसप्रति आक्रोश पनि प्रकट गरेका छन्। सामाजिक तथा ऐतिहासिक विषयको प्रतिपादन गर्ने क्रममा लाक्षणिक र व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्ति कलाको चयन गर्नु यिनको कवितात्मक वैशिष्ट्य देखिन्छ।

कवि गिरीले आफ्ना काव्यमा साम्राज्यवादको विरोध र राष्ट्रियताप्रति हार्दिक समर्थन गरेका छन्। जातीय एकता, राष्ट्रिय भाव, सामाजिक सुधारको चाहना, प्रकृति चित्रण आदि कवि गिरीका कवितात्मक प्राप्ति देखिन्छन्। गिरीले आफ्ना कवितामा तत्सम एवं तद्भव आदि नेपालीका सुललित पदावलीयुक्त भाषाको प्रयोग गरेका छन्। स्वतःस्फूर्त भावमा सरल, सहज र हृदयस्पर्शी कविता सिर्जना गर्नु गिरीको कवितात्मक अभिव्यक्ति हो।

५. नचिनिने भएछौ -कविताको विश्लेषण

अगमसिंह गिरीद्वारा रचित प्रस्तुत नचिनिने भएछौ कविता, आत्मव्यथा कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित छ। प्रस्तुत कवितामा नेपाली जातिको हराउँदै गएको गौरवगाथा सम्झाउँदै जातीय अस्तित्व बिर्सेर गएकोमा कविको व्यङ्ग्यात्मक भावमा नचिनिने भएछौ भनाइबाट अकरणात्मक अर्थमा शीर्षक सार्थक देखिन्छ। नचिनिने भएछौ' कविताको विश्लेषण निम्नप्रकारमा गरिन्छ:

५.१ कविताको विषयवस्तु

अगमसिंह गिरीद्वारा रचित नचिनिने भएछौ व्यङ्ग्यधर्मी कविता हो। प्रस्तुत कवितामा विदेशीएर बस्ने नेपालीभाषीहरूलाई तिमी भनेर सम्बोधन गरिएको छ। नेपाली भाषीहरूका गालामा रगत सुकेको र आँखामा हराएको, सुकेनासे बालकजस्तो देखेर कवि छक्क परेका छन्। कठोर कारागारको यातना भोगेर गाँस र बास लुटिएको हतभागी अनुहार उनीहरूको मायालाग्दो देखिन्छ। अतितको गौरवशाली इतिहासलाई चट्ट भुलेर पहिलाको चहकिलो अनुहारमा ग्लानिका विषाक्त रेखाहरू कोरिएका छन्। पहाडको जङ्गली फुलझैँ हँसिलो अनुहारमा विषादका कालाकाला धर्साहरू कोरिएका छन्। चोटमा प्रतिवाद गर्न छाडेर अब झुक्र होइन सहन सिकेछौ। कवि, नेपालीलाई तिम्रा छातीका पीरहरू उखेल्न अनि गौरवगाथा सुनाएर लुटिएको गाँस र बास दिलाउन म आएको होइन भन्दै तिमी को हौ ? भनेर चिनाउन होइन, तिमी केवल तिमी नै हौ कि होइनौ ? भनेर चिन्न आएको भन्छन्।

५.२ मूल सन्देश

यस कवितामा नेपाल बाहिर बस्ने नेपाली भाषीहरूले आत्मपरिचय गुमाउन थालेको मूल भावलाई केन्द्रीय कथ्य बनाइएको छ। नेपालीले आफ्नो वीरता, स्वाभिमान, हृष्ट-पुष्ट परोपकारी भावनाजस्ता अनेकौ गौरवपूर्ण इतिहासलाई बिर्सेर वैयक्तिक स्वार्थमा निहीत भएर एक दयनीय जीवन कटाइरहेको र नेपालीपनलाई नै गुमाउन पुगेको कुराको वर्णन पाइन्छ। 'तिमी' सर्वनामद्वारा नेपाल बाहिर बस्ने नेपाली भाषी र 'यहाँ' क्रिया विशेषणद्वारा नेपाल बाहिरको भूमिलाई सङ्केत गरी नेपाली भाषीहरूले आफ्नो गौरवपूर्ण गाथालाई बिर्सेर गालाका रगत सुकाएर बन्दी कारागारको यातना भोगेर गाँस-बास खोसिएको प्रतिवाद रहित स्वाभिमानहीन दयनीय जीवन बाँचेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। यहाँ कवि नेपाली भाषीहरूको आत्मव्यथालाई स्वकीय पाराले चित्रण गर्दै अतितको गौरव बोकेका वीर नेपाली भाषीका अनुहारमा विषादका धर्साहरू कोरिन गएकोमा छक्क

परेका छन्। जातीय गौरव गुम्न पुगेको भाव व्यक्त गरिएको प्रस्तुत कवितामा आफूप्रति आइलाग्ने बिघ्न-बाधा तथा विपत्तिलाई बिना प्रतिक्रिया सहेको देखेर कविले तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन्। नेपाली भाषीहरूको पहिलेको धपक्क बलेको अनुहारमा विषादका धर्साहरू कोरिएका कुराको चर्चा गर्दै पहिलेको र आजको नेपालीमा आएको परिवर्तनलाई औँलाएका छन्। वीर पुरखाका सन्तान भएर पनि उनीहरूको जातीय गौरव र अस्तित्व विस्तारै हराउन लागेकोले जातीय स्वाभिमान बचाउने भाव व्यक्त गरेका छन्। यहाँ गाँस र बास लुटिएका नेपालीको गौरवगाथा परिवर्तन भएकोमा कविले इतिहासका पाना पल्टाएर बहादुरीको वर्णन गरेका छन्। लुटिएको गाँस र बास फर्काउन एवं छातीमा परेको खोपिल्टा पूर्ण पार्न होइन नेपाली हौ कि होइनौ ? चिन्न आएको तर चिन्न नसकेको गुनासो व्यक्त गरेका छन्।

कविले सबैलाई आफ्नो प्राचीन गौरवगाथालाई अनुशरण गर्न अनुरोध गरेका छन्। यहाँ नेपाली भाषीहरूले आफ्नो पुर्ख्यौली गौरवपूर्ण इतिहास भूलेर आत्मपरिचय नै गुमाएप्रति चोटिलो व्यङ्ग्यप्रहार गरेका छन्। अन्याय र अत्याचार विरुद्ध सधै समर्पित भइरहने नेपाली जातिले आफ्नो ऐतिहासिक गौरवगाथा बिर्सेर अन्याय अत्याचारका विरुद्ध आवाज उठाउन नसकि निरिह भएको कुरा मुख्य रूपमा प्रस्तुत कवितामा व्यक्त गरिएको छ। अतितको स्मरण गराई आफ्नो अस्तित्व अक्षुण्ण राख्नुपर्ने सन्देश यस कविताले दिएको छ। नेपाली भाषीमा वीरताको भाव जगाउनु र अतीतलाई स्मरण गरिरहनु पर्ने विचार व्यक्त गर्नु यस कविताको मुख्य उद्देश्य रहेको देखिन्छ।

५.३ कविताको संरचना र लयविधान

न्यूनतम् पाँच तथा अधिकतम बाइस अक्षरे तिनवटा अनुच्छेदमा यस कविताको संरचना विस्तारित रहेको छ। कविताको पहिलो अनुच्छेदमा दस तथा तेस्रो अनुच्छेदमा आठवटा हरप गरी जम्मा उनन्तीसवटा हरपहरू रहेका छन्। असमान किसिमका चौडाइ भएका हरपहरूको प्रयोग गरिएको यस कवितामा मुक्त लयको प्रयोग पाइन्छ। यो गद्य कविता भए तापनि साङ्गीतिक र श्रुतिमधुर देखिन्छ। **तिमी नचिनिने भएछौ** वाक्यको पुनरुक्तिबाट एकप्रकारको साङ्गीतिक झङ्कार उत्पन्न भएको छ। कवितामा अन्तर अनुप्रासीयता र अन्त्यानुप्रासीयताको प्रयोग तथा 'तिमी त यहाँ नचिनिने भएछौ' वाक्यात्मक भाषिक एकाइलाई शीर्षस्थानमा राखिएको छ।

५.४ भाषाशैलीय विन्यास

प्रस्तुत कवितामा तत्सम, तद्भव शब्दहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ। अन्त्यानुप्रासयुक्त शब्दालङ्कारहरूद्वारा कवितात्मक अभिव्यक्तिमा काव्यात्मक चमत्कार उत्पन्न गराइएको यस कवितामा उपमा अलङ्कारको सुन्दर प्रयोग गरिएको छ। बालक, बैसाख, बन्दी, वन, छातीजस्ता बिम्ब तथा अर्थालङ्कारका रूपमा रहेको उपमा अलङ्कारको प्रयोगले कविताको भाव तीव्र बनेको छ। कवितामा द्वितीय पुरुष पात्रको स्थापना गराए पनि कवितात्मक अभिव्यक्ति भने सर्वत्र आफू स्वयमले दिएकाले प्रस्तुत कवितामा कवि प्रौढीक्ति कथन ढाँचा वा कविको सोझो कथनको प्रयोग पाइन्छ। प्रस्तुत कविता सम्बोधनात्मक शैलीमा लेखिएको गद्य कविता हो। समग्रमा भन्नु पर्दा प्रस्तुत कविताको भाषाशैली सरल, सहज, काव्यात्मक तथा प्रभावकारी किसिमको देखिन्छ।

६. निष्कर्ष

कवि अगमसिंह गिरीद्वारा रचित **नचिनिने भएछौ** नेपाली कविता परम्परामा चर्चित कविताको रूपमा चिनिन्छ । प्रस्तुत कविता जुनसुकै ठाउँमा बस्ने नेपाली भाषीहरूलाई आफ्नो गौरवपूर्ण अस्तित्व हराउन लागेतर्फ सङ्केत गर्दै आफ्नो ऐतिहासिक महिमालाई निरन्तरता दिई अक्षुण्ण राख्नपर्ने विचारलाई अति नै प्रभावकारी ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ । कवि गिरीको स्वच्छन्दतावादी भावमा लेखिएको व्यङ्ग्यधर्मी एउटा उत्कृष्ट कविता हो- नचिनिने भएछौ ।

७. कठिन शब्द-अर्थ

विह्वल-	चिन्तामय, व्याकुल
हतभागी-	अभागी
सन्तप्त-	मनमा ठुलो पीर परेको
ग्लानी-	पश्चाताप, मानसिक खेद
निर्धा-	दरिद्र, क्षमताहीन
ज्याति-	प्रकाश, तेज, चमक
कारागार-	बन्दीगृह
गाथा-	महिमागान, स्तुति, सत्य घटनाको वृत्तान्त
यातना-	कष्ट, पीडा
धर्सा-	रेखा
खोपिल्टो-	सानो खाल्डो वा डोब
गौरव-	प्रतिष्ठा
चहक-	कान्ति, तेज
चेहरा-	अनुहार
विषाद-	चिताएको नपुग्दा हुने दुःख, नैराश्य, बिस्मात्
चहकिलो-	चम्किलो
विरक्त-	हैरान, खिन्न

८. अभ्यास

१. निम्न प्रश्नहरूको उत्तर दिनुहोस् ।
- विरक्त बन्दीजस्तो भनेर कविले कसलाई भनेका हुन्?
 - नचिनिने भएछौ कविताका कवि को हुन्?
 - युद्ध र योद्धा कसको कृति हो?

- घ) कठोर कारागारको यातना भोगी भनेर कसलाई भनिएको हो?
- ङ) कवि अगमसिंह गिरीको कुनै एक कविता सङ्ग्रहको नाम लेख्नुहोस्।
- च) कवि अगमसिंह गिरीको जन्म कहिले भएको थियो?
- छ) कवि गिरीले कुन कविताका निम्ति रत्नश्री सुवर्ण पदक प्राप्त गरेका थिए?
- ज) कवि गिरीको मृत्यु कहिले भएको थियो?
- झ) नचिनिने भएछौ कविता गिरीको कुन कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित छ?
२. क) कवि अगमसिंह गिरीका कुनै दुई खण्डकाव्यको नाम लेख्नुहोस्।
- ख) जलेको प्रतिबिम्ब: रोएको प्रतिध्वनि कविता सङ्ग्रह कहिले प्रकाशन भएको थियो?
- ग) कवि गिरीले कुन कृतिका निम्ति भानु पुरस्कार पाएका थिए?
- घ) कवि अगमसिंह गिरी कस्ता खालका कवि हुन्?
- ङ) नचिनिने भएछौ भनेर कविले कसलाई भनेका हुन्?
३. क) कवि अगमसिंह गिरीको छोटो परिचय दिनुहोस्।
- ख) कवि अगमसिंह गिरीका काव्य प्रवृत्तिबारे चर्चा गर्नुहोस्।
- ग) नचिनिने भएछौ कविताको भाव वा विचार कस्तो छ?
- घ) नचिनिने भएछौ कविताको सारांश लेख्नुहोस्।
- ङ) गालाका रगतहरू सुकि सकेछन्
आँखाका ज्योति सब हराइ सकेछन्, यसको तात्पर्य लेख्नुहोस्।
- च) चोटमा भुक्र बोइन बरु सहन सिकेछौ
अब त अकै अकै जस्तो भएछौ, सप्रसङ्ग व्याख्या गर्नुहोस्
- छ) तिमी को हौ चिनाउन आएको होइन म,
बितेका गौरव गाथा कहन आएको होइन म, -कविको आशय व्यक्त गर्नुहोस्।

९. थप पाठ्य-सामग्री

जीवन नामदुङ, अगम सिंह गिरीका कविताको अध्ययन, श्याम ब्रदर्स, दार्जिलिङ, 2001

कुमार प्रधान, पहिलो प्रहर, श्याम ब्रदर्स, दार्जिलिङ, 1982

लक्ष्मीदेवी सुन्दास, सम्मेलन कवितासङ्ग्रह, नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जिलिङ

सुदर्शन श्रेष्ठ, भारतीय नेपाली समालोचना, साथी प्रकाशन, विसं २०७५

गोमा शर्मा, भारतीय नेपाली समालोचनाको विश्लेषणात्मक इतिहास, गोर्खाज्योति प्रकाशन, कौब्रुलैखा, मणिपुर, 2017

एकाइ ५

यो देशको माटोले भन्छ - हरिभक्त कटुवाल

एकाइको संरचना

१. प्रस्तावना
२. उद्देश्य
३. हरिभक्त कटुवालको परिचय
४. हरिभक्त कटुवालका काव्यप्रवृत्ति
५. 'यो देशको माटोले भन्छ' कविताको विश्लेषण
 - ५.१. शिल्पसंरचना
 - ५.२. विषयवस्तु वा मूलभाव
 - ५.३. परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दु
 - ५.४. भाषाशैलीय विन्यास
६. निष्कर्ष
७. अभ्यास
८. अन्य पाठ्य सामग्री

१. प्रस्तावना

नेपाली साहित्यको आधुनिक धारा भित्रिँदै गर्दाका प्रखर स्वच्छन्दावाती कवि हुन् हरिभक्त कटुवाल। यिनले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटोको धारालाई पछ्याई भकाभक कविता लेखे गरे। भारत, पूर्वोत्तर भारत खास गरी वर्तमानको असमको हावापानीमा हुर्किएको हुनाले त्यहाँको माटाको सुभाष आउने गेरै कविता लेखे कवि कटुवालको यो कविताले आफ्नो जातिको देशप्रेम तथा राष्ट्रभक्तिको भावना व्यक्त गरिएको कविता पठन र मननयोग्य छ।

२. उद्देश्य

यो एकाइ प्रसिद्ध कवि हरिभक्त कटुवाल केन्द्रित छ। यसमा कवि कटुवालका जीवनीगत परिचय, काव्यप्रवृत्तिको निरूपण तथा निर्धारित कविताकृतिको विश्लेषण गरिएको छ। यस एकाइको अध्ययन पूरा गरिसकेपछि विद्यार्थीहरू निम्नलिखित ज्ञान र क्षमता प्राप्त गर्न सक्षम हुनेछन् :

- हरिभक्त कटुवालका जीवनी र तिनका कार्यहरूबारे परिचय प्राप्त गर्न
- हरिभक्त कटुवालका काव्यप्रवृत्ति केलाउन
- निर्धारित कविताकृतिको लयात्मक रूपमा सस्वर वाचन गर्न
- विभिन्न कोणबाट निर्धारित कविताकृतिको समीक्षा गर्न

३. हरिभक्त कटुवालको परिचय

जन्म र जन्मस्थान :	२ जुलाई १९३५ तथा वि.सं. १९९२ असार १८ गते, बोगिबिल, डिब्रुगढ, असम
शिक्षा :	बी. ए. सम्म
पेसा र संलग्नता :	पब्लिक हेल्थ इन्स्पेक्टर (१९५६) असम आयल कम्पनी, नेपाली एम्.ई. स्कुलमा शिक्षक (१९५७) नेपाली शिक्षा प्रचार समितिको मुख्यमन्त्री (१९५८) सोसलिस्ट पार्टीसित संलग्नता काँग्रेस पार्टीसित संलग्नता होटेल व्यवसाय (१८६८) असम गोर्खा सम्मेलनको प्रमुख (१९६८) नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानमा जागिरे-प्रज्ञा पत्रिकाको प्रबन्ध सम्पादक (१९६९) साझा प्रकाशनमा जागिरे (१९७३) डिब्रुगढ जिल्ला नेपाली साहित्य तथा संस्कृति परिषद्को संस्थापक (१९७५) मित्रसेन पुरस्कार स्थापना (१९७५) असम साहित्य सभाको एकलिस वार्षिक अधिवेशनको संस्मरण ग्रन्थ रदालीको सम्पादक मण्डलको सदस्य मुक्ति (१९५८), हिमालय (१९६३), प्रज्ञा (१९७०), हिमानी (१९७०), सङ्गीत सरिता (१९७१), बान्की (१९७१) आदि पत्रिकाको सम्पादन सम्मान-पुरस्कार : रोयल नेपाल एकेडेमी पदक (१९६३) स्वर्ण पदक (१९६७) मृत्यु : १० सेप्टेम्बर १९८०(वि.सं. २०३७ भदौ २५ गते) असम, भारत प्रकाशित कृतिहरू कविता-गीतसङ्ग्रह : सम्झना (१९६०), भित्ती मान्छे बोल्न खोज्छ (१९६२), यो जिन्दगी खै के जिन्दगी ? (१९७२), बदनाम मेरा आँखाहरू (१९८७) । खण्डकाव्य : सुधा (१९६४) । कथासङ्ग्रह : ऐतिहासिक कथा संग्रह (सह-१९६३), स्पष्टीकरण (१९७३) ।

एकाङ्की सङ्ग्रह :	म मरेको छैन ।
सम्पादन :	पूर्व किरण (१९६४, बारहवटा कविता सङ्ग्रह) । मुक्ति(१९५८) हिमालय(१९६३) प्रज्ञा(प्रबन्ध सम्पादक, १९७०) हिमानी(१९७०) संगीत सरिता(१९७१) बान्की(१९७१) अभिव्यक्ति(१९७८) संयुक्त रूपमा.
अनुवाद :	चरित्रपाठ व्याकरण, शिशुबोध व्याकरण ।

३. हरिभक्त कटुवालका काव्यप्रवृत्ति

नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी धाराको अन्तिम प्रहर इस्वी १९५५ देखि कविता लेख्न थाली प्रयोगवादी कालभरि कविता सिर्जना गरेर समसामयिक धाराको आगमनसँगै आफ्नो जीवनलीला समाप्त पारेका कटुवाल नेपाली कविताको प्रयोगवादी कालमा पनि स्वच्छन्दतावादी धारालाई निरन्तरता दिने उल्लेख्य कवि हुन्। असम र नेपाल दुवैतिर बसी असमिया र नेपाली दुवै भाषामा कविता सिर्जना गर्ने हरिभक्त कटुवालले पद्यतर्फ गीत, फुटकर कविता र खण्डकाव्यको रचना गरेका छन् भने गद्यतर्फ कथा र एकाङ्कीको सिर्जना गरेका छन्। यिनले हरिभक्त कटुवाल 'प्रवासी' र हरिभक्त कटुवाल नामबाट गद्य र पद्य दुवै क्षेत्रमा कलम चलाए पनि पद्यकै क्षेत्रमा प्रसिद्धि प्राप्त गरेका छन्। यिनको **सुधा** (१९६४) नामक आख्यानत्मक काव्यकृति देखिए पनि धेरजसो प्रगीतात्मक संरचनाका ढाँचामा संरचित छन्। ज्यादै छोटो आयामका प्रगीतात्मक संरचनायुक्त कविताका स्रष्टा कटुवालको गीतकार व्यक्तित्व पनि कवि व्यक्तित्व जत्तिकै प्रखर र तेजिलो छ। आरम्भमा आशावादी स्वर र पछि निराशावादी एवं विद्रोही स्वर उराल्ने हरिभक्त कटुवालको काव्यप्रवृत्तिलाई बुझाका लागि यिनको प्रसिद्ध कविता सङ्ग्रह **यो जिन्दगी खै के जिन्दगी**को आफ्नो कुरा शीर्षकमा प्रस्तुत उनकै निम्नलिखित अभिव्यक्तिले थप सहयोग पुऱ्याउँछ :

कुनै परिभाषा, मान्यता अथवा वादलाई अघि राखेर मैले कविता कहिल्यै लेखिनँ । जिन्दगी जिउने क्रममा आइपरेका मधुर क्षणहरूलाई समात्ने प्रयास मात्र गरेको छु, जो कतै बारूद गन्हाएका छन् त कतै फूल मगमगाएका छन् । मलाई मधुर लागेका यी क्षणहरूले कसैलाई विरक्त पनि पार्ला, म विवश छु । के गरूँ ? कतै कसैले मलाई निराश पनि भेट्लान्— त्यो पनि मैले भोगेको वास्तविकता नै हो । म पुरानो परिपाटीबाट सम्पूर्ण मुक्त छैन र आउँदो पिँ“ढीमाथि पनि दह्रो आस्था राख्दछु । त्यसैले मलाई लाग्छ, म यो सन्दिग्ध कालको जरासन्ध हुँ ।

हरिभक्त कटुवालको उपर्युक्त भनाइमा निकै सत्यता देखिन्छ । खास राजनैतिक सिद्धान्त वा वादमा केन्द्रित नरहे पनि यिनका कविता विचारविहीन पूर्ण हावादारी पाराका भने छैनन् । आफ्नो जीवन भोगाइका यथार्थलाई नै यिनले कवितामा उतारेका छन् । पुरानो मान्यताबाट पनि पूरै मुक्त नभइसकेको र नयाँ मान्यतालाई पनि पूरै आत्मसात गरिनसकेको अवस्थामा

रहेका कटुवालका कवितामा परम्पराभन्दा नवीनताकै पृष्ठपोषण ज्यादा पाइन्छ । अभावैअभाव र सकसैसकसका माझबाट गुञ्जिएका कटुवालका कवितामा पनि जिन्दगीकै अनुभूतिहरू प्रकटित छन् ।

आफ्नो काव्ययात्राको प्रारम्भमा गीतको सिर्जना गरेका हरिभक्त कटुवालको पहिलो पुस्तकाकार कृतिका रूपमा **सम्झना** (१९५९) शीर्षक गीत सङ्ग्रह प्रकाशित छ । केही अनूदित र धेरजसो मौलिक यस सङ्ग्रहका गीतहरूमा देशप्रेम (भारत) र जातीय प्रेमको भावाभिव्यञ्जना पाइन्छ । लयका दृष्टिले केही शिथिल देखिए पनि जातिको अस्तित्व र गौरव रक्षाप्रति सचेततापूर्वक लेखिएका यिनका गीतहरू उल्लेख्य रहेका छन् । यिनको पहिलो कविता सङ्ग्रह **भित्ती मान्छे बोल्न खोज्छ** (१९६१) मा सङ्कलित कविताहरूमा वर्गीय र जातीय विभेदको अन्त्य गरी खोसिएका अधिकारहरू प्राप्त गर्ने आशावादी स्वर व्यक्त भएको छ । रमणीय धर्ती एवं प्रिय जीवनका हाँसो र रोदनलाई विषयवस्तु बनाई लेखिएका यिनका कवितामा सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, शोषण, अन्याय, अत्याचारको विरोधका साथ प्रगतिशील दृष्टिकोणको प्रस्तुति पाइन्छ । भाषिक प्रयोगका क्षेत्रमा अलि सिकारूपन पाइने हुँदा यी कविता शिल्पगत सन्दर्भबाट उत्कृष्ट नदेखिए पनि आत्मानुभूतिजन्य युगीन विषयवस्तुलाई सरल, सहज र स्वाभाविक भाषाशैलीका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिएको हुँदा सर्वग्राह्य छन् । यिनको एकमात्र आख्यानत्मक कृति **सुधा** (१९६४) मा नेपालीहरूले गर्ने काम र तिनले पाउने दामको चर्चा तथा नेपाली जनजीवनको कारुणिक र दयनीय अवस्थाको चित्रण गर्दै जस्तोसुकै आपतविपत आइलागे पनि जीवनमा आत्महत्या नगरी सङ्घर्ष गर्नुपर्छ भन्ने जिजीविषाका स्वर स्वच्छन्दतावादी पाराले मार्मिक ढङ्गमा अभिव्यक्त गरिएको छ । यिनको प्रसिद्ध कविता सङ्ग्रह **यो जिन्दगी खै के जिन्दगी** (१९७२) भाव र शिल्प दुवै दृष्टिले उत्कृष्ट रहेको छ । जीवनलाई अनेक कोणबाट प्रस्तुत गरिएको यस कृतिमा अस्तव्यस्त र सन्तस्त आधुनिक जीवनको क्षणिकता, नश्वरता, विवशता, बाध्यता आदिलाई नवीन बिम्ब र प्रतीकका माध्यमबाट सरल, सरस र सहज भाषाशैलीमा अभिव्यक्त गरिएको छ । यसमा आत्मानुभूतिजन्य ढङ्गले आशाका भन्दा बढी निराशाका स्वरहरू मुखरित भएका छन् । यिनको पछिल्लो कृति **बदनाम मेरा आँखाहरू** (१९८७) मा पनि निराशा एवं विद्रोहको भावाभिव्यक्ति भएको पाइन्छ ।

थालनीमा आशा र उत्साहका स्वर उराल्ने कवि तथा गीतकार हरिभक्त कटुवाल पछि क्रमशः निराशावादी–पलायनवादी, विद्रोही र व्यङ्ग्यवादी बन्नपुगेका छन् । मानवीय जीवनका विसङ्गत क्षणको मार्मिक प्रस्तुति पाइने यिनका कवितामा सङ्घर्षशील जीवनवादी धारणा पनि मुखरित छ । हार्दिक भावनाका कोमल कवि कटुवालका कवितामा प्रकृतिप्रेम, देशप्रेम, मानवतावाद, मानवीय प्रेमप्रणय, विरह, वेदना, बिछोड, अस्मिता, तिक्तता, सङ्कट, सन्तास आदिको जीवन्त प्रस्तुति पाइन्छ । यिनले सामाजिक विसङ्गति र विकृतिप्रति आक्रोश, व्यङ्ग्य र विद्रोहको अभिव्यक्ति दिएका छन् । गहन भावलाई सरल ढङ्गले मार्मिक र हृदयसंवेद्य रूपमा प्रस्तुत गर्न सियालु स्वच्छन्दतावादी कवि कटुवालले प्रणय र विरह दुवै भावका संवेद्य रचनाहरूको सिर्जना गरेका छन् । हरिभक्त कटुवाल हार्दिक भावनाका कोमल कवि हुन् र यिनले मानवीय वेदना, सामाजिक विसंगति र जीवनका उकुसमुकुसलाई आक्रोशयुक्त र व्यङ्ग्यपूर्ण ढङ्गमा प्रस्तुत गरेका छन् । जीवनका तिक्तताको गहन अभिव्यक्ति पाइने यिनका कवितामा मानिसको महत्ता, अस्मिता, सङ्कट र सन्तासको मार्मिक प्रस्तुति पाइन्छ ।

देशप्रेम र जातीय प्रेमको भावना हरिभक्त कटुवालमा पाइने महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । कटुवालका राष्ट्रवादी रचनाहरू मनलाई झक्झकाउने खालका र चित्ताकर्षक छन् । यिनको देशप्रेम विशेषतः भारतीय सन्दर्भबाट र जातीय प्रेम नेपाली जातिका सन्दर्भबाट मुखरित भएको छ । स्वाभिमानी भारतीय नेपालीहरूको बलिदानीपूर्ण भावना र स्वाभिमानलाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

यो देशको माटोले भन्छ
यो देशको ढुङ्गाले भन्छ
हाम्रो पनि रातो रगत यहीं बगेको छ
हाम्रो पनि तातो पसिना यहीं खसेको छ

हामीलाई निर्धो नसम्झ पहाड कहिल्यै झुकदैन
छातीमा आँट छँदैछ सागर कहिल्यै सुकदैन
देशका लागि मरेको जुन र घाम साक्षी छन्
हामीले के पो गरेनौँ— के गर्न अब बाँकी छ ।

हरिभक्त कटुवालले आफ्ना रचनामा समानता, स्वतन्त्रता, उन्मुक्ति, जीवनका विवशता, बाध्यता, करुणा, पीडा, हर्ष-विषाद, हाँसो-रोदन, आशा-निराशा, कठोरता-कोमलता आदिको अभिव्यक्ति कतै स्वच्छन्दतावादी ढङ्गले र कतै यथार्थवादी ढङ्गले गरेका छन्। अँध्याराका विरुद्ध सङ्घर्ष गरी विजय प्राप्त गर्न सकिने उत्साही, जुझारु, विद्रोही, सङ्घर्षशील र प्रेरणादायी भावाभिव्यक्ति पाइने यिनका कवितामा प्रगतिशील स्वर पनि मुखरित भएको छ। असमेली नेपाली जनजीवनको कारुणिक चित्र उतारिएका यिनका कवितामा निराशा र पलायनका स्वरहरू पर्याप्त देखिए पनि समग्रमा यिनी आशावादी, जीवनवादी, यथार्थवादी, व्यङ्ग्यवादी, आदर्शवादी र स्वच्छन्दतावादी कवि हुन्। असमेली नेपालीहरूले भोग्नुपरेका पीडालाई मार्मिक ढङ्गबाट अभिव्यक्त गर्ने हरिभक्त कटुवाल यथार्थका माझबाट आदर्शतर्फ उन्मुख स्वच्छन्दतावादी किताका उल्लेख्य कवि हुन्। जटिल र दुरुह प्रयोगशील कविताको सिर्जना गरी कवि र पाठकका बीचको सम्बन्ध प्रायः विच्छेदतुल्य भएका समयमा सरल र सुबोध कविता सिर्जना गरी कवितालाई गति प्रदान गर्नु यिनको महत्त्वपूर्ण योगदान हो।

हरिभक्त कटुवालले सरल, स्वाभाविक, सम्प्रेषणीय र कलात्मक भाषाशैलीय विन्यासमा मुक्तलय र गीतिलयका सहज बोधगम्य कविता र गीतको सिर्जना गरेका छन्। यिनले सुमधुर शैलीमा प्रणय भावनाको र ओजपूर्ण शैलीमा विद्रोही भावनाको अभिव्यक्ति गरेका छन्। परम्परित एवं नवीन बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कारको सहज संयोजन गरी चिटिक्का पारेर सिँगारिएका यिनका कविता र गीत सौन्दर्यपूर्ण र कलात्मक हुनाका साथै अत्यन्त लयात्मक र सङ्गीतात्मक पनि छन्। कवितालाई सरल र सहज ढङ्गमा अभिव्यक्त गर्न सिपालु कटुवाल अनुप्रासको विशिष्ट प्रयोक्ताका रूपमा देखिन्छन्। अनुप्रास र समानान्तरताको उपयुक्त आयोजन गरिएका यिनका कविता-गीत लयात्मक, सङ्गीतात्मक र गेयात्मक गुणले सम्पन्न छन्। विषम परिस्थितिमा पनि काव्य साधनामा लीन रही अत्यन्तै छोटो आयाममा चोटिला कविताका माध्यमबाट लेखकीय अहमलाई जोगाएर राख्ने स्वाभिमानी कवि कटुवाल नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी धाराका उल्लेख्य नेपाली कवि हुन्।

४. हरिभक्त कटुवालका निर्धारित कविताको विश्लेषण

यो देशको माटोले भन्छ
यो देशको ढुङ्गाले भन्छ
हाम्रो पनि रातो रगत यहीं बगेको छ
हाम्रो पनि तातो पसिना यहीं खसेको छ ।

हाम्रा गोठाला दाजैले यहाँको वन र पाखामा
मनको बह पोखेका छन् सालैज्यूको भाखामा,
हाम्री खेताली दिदीले छातीको माया सिँचेर
यहाँको खेत रोपेकी छन् भोक र तिर्खा बिसेर;

पहाड – पर्वतले त्यही भन्छ,
खोला र नाला त्यही भन्छ
हाम्रो पनि रातो रगत यहाँ बगेको छ
हाम्रो पनि तातो पसिना यहाँ खसेको छ ।

हामीलाई निर्धो नसम्झ पहाड कहिल्यै झुकदैन
छातीमा आँट छँदै छ सागर कहिले सुकदैन,
देशको लागि मरेको जुन र घाम साक्षी छन्
हामीले के पो गरेनौं, - के गर्न अझ बाँकी छ ?

आकाश आज त्यही भन्छ
बतास आज त्यही भन्छ
हाम्रो पनि रातो रगत यहाँ बगेको छ
हाम्रो पनि तातो पसिना यहाँ खसेको छ ।

नेपाली कविताको प्रयोगवादी कालका प्रसिद्ध स्वच्छन्दतावादी कवि हरिभक्त कटुवालको स्वदेश फर्केपछि र प्रवासबाट गरी दुई भागमा विभक्त प्रसिद्ध कविता सङ्ग्रह **यो जिन्दगी खै के जिन्दगी** (१९७२) मा सङ्कलित ६१ वटा कवितामध्ये प्रगीतात्मक संरचनायुक्त कविता हामीलाई निर्धो नसम्झको विश्लेषण विभिन्न कोणबाट तल गरिन्छ ।

५. 'यो देशको माटोले भन्छ' कविताको विश्लेषण

५.१. शिल्पसंरचना

हरिभक्त कटुवालको बहुचर्चित कविता सङ्ग्रह **यो जिन्दगी खै के जिन्दगी**को दोस्रो भाग प्रवासबाटको एकाइसौं कविताका रूपमा सङ्कलित 'हामीलाई निर्धो नसम्झ (यो देशको माटोले भन्छ)' शीर्षक कविता २० पङ्क्तिमा संरचित छ । हरिभक्त कटुवालद्वारा रचित कविता यो देशको माटोले भन्छ शीर्षक कविता चार शब्द मिली बनेको छ र ती चारवटा शब्द हुन्—(क) यो (ख) देशको (ग) माटोले (घ) भन्छ । यो शीर्षक त्यस्तो भेदक-भेद्य पदावलीका रूपमा रहेको छ जुन 'देश' र 'माटो' दुईवटा नामपदका अघि आएको 'यो' दर्शक सर्वनाम हो र 'भन्छ' क्रियापद हो । यसै गरी 'को' र 'ले' क्रमैले षष्ठी र द्वितीय विभक्ति हुन् । यहाँ कविले आफैलाई आफ्नो देशले परिचित गराएको विषय बताएका छन् । हुन त कविको देशको

सार्वभौम सीमित राजनैतिक र भौगोलिक आयतनभित्र पर्दैन, तर यहाँ कवि भारत देशलाई नै इङ्गित गरी देशले समस्त नेपाली भाषी गोर्खा जातिलाई अनेकौँ त्याग र बलिदानका अतिरिक्त पनि कहिलेकाहीं चित्र गाहो गरेको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्दछन् ।

यसमा 'हाम्रो पनि रातो रगत यहीं बगेको छ, हाम्रो पनि तातो पसिना यहाँ खसेको छ' पङ्क्तिलाई दुईपटक पुनरावृत्ति गरिएको छ । पाँच अनुच्छेदमा संरचित प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहमा 'हामीलाई निर्धो नसम्झ' शीर्षकमा प्रकाशित भए तापनि त्यसपछि धेरैपटक यो कविताको शीर्षक 'यो देशको माटोले भन्छ' -मा प्रकाशित भएको पाइन्छ । प्रत्येक अनुच्छेदमा चार-चार पङ्क्ति रहेका छन् । एक पृष्ठको छोटो आयाममा संरचित यस कविताको रचना पद्यात्मक ढाँचामा गरिएको छ । यो **जिन्दगी खै के जिन्दगी** कवितासङ्ग्रहमा 'हामीलाई निर्धो नसम्झ' शीर्षक मुन्तिर १९६५ को *पाक-भारत युद्धमा मर्ने गोर्खाली सैनिकहरूको नाउँमा* भनी जनाइएबाटै कवितामा वीर गोर्खाली जातिको गौरवगाथा र राज्यले त्यसप्रति गरेको वेवास्ताप्रति आक्रोश व्यक्त गर्दै विभिन्न दसीका माध्यमले आफ्नो राष्ट्रप्रेम प्रकाशित गर्न खोजिएको पाइन्छ । प्रस्तुत कविता एउटै भावको वृत्तमा घुमेको यो प्रगीतात्मक संरचनामा आबद्ध पद्यकविता हो ।

पहिलो परिच्छेदमा २२ शब्द, दोस्रो परिच्छेदमा २७ शब्द, तेस्रो परिच्छेदमा २३ शब्द, चौथो परिच्छेदमा २८ शब्द र पाँचौँ परिच्छेदमा २२ शब्दमा संरचित प्रस्तुत कविताको तेस्रो परिच्छेदको अन्तमा प्रश्र्वात्मक स्वरूप छ ।

५.२ विषयवस्तु वा मूलभाव

भारतमा गोर्खा जातिले पटकपटक आफ्नो राष्ट्रियताको परिचय दिइरहनु पर्ने र राज्यपक्षले जहिल्यै शङ्काको दृष्टिबाट हेर्ने स्थितिप्रति कविको मन कुँडिएको छ । देशमा गोर्खालीहरूलाई लगाइने प्रवासीको आक्षेपप्रति कवि विचलित बनेको कविताका पङ्क्तिबाट स्पष्ट हुन्छ । यही माटोमा आफ्ना पितापूर्वकाको खुन पसिना सिँचिएको भए तापनि घरिघरि राष्ट्रियताको परिचय दिनुपर्ने व्यवस्थाप्रति कवि विरक्तिएका छन् । भारत देशको रक्षा, समृद्धि र उन्नतिमा गोर्खा जातिको योगदान अन्यको तुलनामा त्यति निम्छो नरहेको, जतिजति बेला देशलाई सङ्कट आइपुग्यो त्यहाँ आफ्नो प्राणको आहुति दिने गोर्खालाई देशले आवश्यक चिनारी प्रदान गर्न नसकेको गुनासो कवितामा गरेका छन् । घाम, जून, पहाड-पर्वत साक्षी राखेर आफ्नो देशभक्ति देखाउँदै कविले राज्यप्रति अस्तित्वको पक्ष राखेका छन् । आफ्ना पुस्तौँपुस्ताको हड्डी, शरीर यही माटोमा गलेको र त्यसले देशलाई मलिलो बनाएको दसी राख्ने प्रचेष्टा कवितामा भएको छ ।

देशको ढुङ्गा, माटोमा आफ्नो जातिको रगत, पसिना सिँचिएको, वन र पाखाहरूमा आफ्ना लोकभाकाहरू गुन्जिएको, भोकै-तिरिँ रही मायाले यस धरतीको माटोको चपरी पल्टाई यहाँ अन्न उब्जनी गरेको, गाई पालन गरी देशको कृषि संस्कृतिलाई समुन्नत गर्न अहोरात्र गरेको परिश्रमको मूल्याङ्कन देशले अवश्य गर्नुपर्छ भन्ने कविको आग्रह छ । यहाँका खोला, खोल्सीमा आफ्नो जातिको पसिना र रगत बगेको देशले देख्नुपर्छ, जति नै प्रवासीको लाञ्छना लगाए तापनि छातीमा देशभक्तिको सागर कहिल्यै नसुक्ने कविको ठम्याई छ । देशका लागि जति गर्नुपर्ने थियो, गोर्खा जातिले त्यसभन्दा बढी योगदान, समर्पण र त्याग गरेको कुरा देशले बुझ्नुपर्छ भन्ने कविताको आशय रहेको छ ।

५.३ परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दु

परिवेशसूचक स्थान र समयको स्पष्ट उल्लेख नभएको यो कविता सार्वस्थानिक र सार्वकालिक कृतिका रूपमा रहेको छ । कवितामा देशको माटो, देशको ढुङ्गा, वन, पाखा, खेत, पहाड-पर्वत, खोला नाला जस्ता दृश्यमान परिवेश र मनको बह, छातीको माया, छातीमा आँट जस्ता पदावलीमा प्रयुक्त मन, छाती जस्ता अदृश्य परिवेशको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत कविता प्रथमपुरुष बहुवचन दृष्टिबिन्दु 'हामी', 'हाम्रो' द्वारा एकालाप शैलीमा लेखिएको छ । कविताले देशप्रति गोर्खा जातिले गरेको अमूल्य बलिदान, योगदान र समर्पणको उचित मूल्याङ्कन हुन नसकेको गुनासोका साथै देशप्रेम, जातिप्रेम, अस्तित्वसङ्कटको द्योतन, गोर्खा/नेपालीको भावधारको अभिव्यक्ति दिनु कविताको उद्देश्य पक्ष लिएको छ ।

५.४ भाषाशैलीय विन्यास

हरिभक्त कटुवालको 'यो देशको माटोले भन्छ' शीर्षक कविता सरल एवं सहज भाषाशैलीमा अन्त्यानुप्रासको संयोजन गरी लेखिएको पद्यात्मक, पुनरावृत्तिपरक, आख्यानात्मक र झ्याउरे छन्दमा संरचित गद्यकविता हो । परम्परित बिम्ब र प्रतीकको सहज र स्वाभाविक प्रयोग पाइने यस कवितामा सङ्क्षिप्ततामा विस्तृतता समेट्ने भाषाशैलीय विन्यासको संयोजन गरिएको छ । सामाजिक र ऐतिहासिक क्षेत्रबाट टिपिएका बिम्ब र प्रतीकको प्रयोगले कवितालाई उत्कृष्ट तुल्याएको छ । अन्त्यानुप्रासको संयोजन सहजतापूर्वक गरिएको छ । सरल झर्रा नेपाली शब्दहरू 'बह', 'सालैज्यू', 'खेताल्नी', 'तिर्खा', 'निर्धो' आदिको प्रयोगले कवितालाई सुगठित बनाएको छ ।

६. निष्कर्ष

भारतमा रहेको नेपाली भाषी गोर्खा जातिको देशप्रतिको बलिदान, योगदान र समर्पणलाई देशले उचित मूल्याङ्कन गरिनुपर्ने आग्रह रही अभिव्यक्त प्रस्तुत कविताले विभिन्न दसौंका माध्यमले आफ्नो उपस्थिति दर्साएको छ । सपाट कल्पनाको प्रस्तुति नरहेर साक्ष्य र दृष्टान्तको सहयोगमा विषयको उठान गरिएको प्रत्येक नेपाली भाषी गोर्खाको मील्याङ्कन गरी प्रतिष्ठा र सम्मानका लागि देशले उदारताका साथ सम्बोधन गर्नुपर्ने कविताको आग्रह रहेको छ । विनयी आग्रहमा सङ्क्षिप्त आयाममा विस्तृत भावको कलात्मक अभिव्यक्ति गरिएको यस कवितामा साक्ष्यको आधारमा आफ्नो उपस्थिति देखाइएको छ । प्रथम पुरुष बहुवचन दृष्टिबिन्दुमा संरचित यस कविताको मुख्य उद्देश्य देशले गोर्खाहरूको उचित मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने आग्रह गरेको छ । शताब्दियौँदेखि देशका लागि आहुति दिने नेपाली भाषी गोर्खाले पटकपटक आफ्नो देशभक्तिको उदाहरण दिइरहनुपर्ने बाध्यताबाट विरकतिएको उद्गार हो प्रस्तुत कविता । सङ्क्षिप्त, सूत्रात्मक र मिठासपूर्ण अभिव्यक्ति पाइने यस कवितामा देशले गोर्खाहरूप्रति गरेको अवहेलनाप्रति चिन्ता व्यक्त गरिएको छ । यस कवितामा स्वच्छन्दतावादी आत्माभिव्यक्ति प्रकट भएको छ र यसको शीर्षक र विषयवस्तुका बीच प्रतीकात्मक सङ्गति रहेको छ ।

११. अभ्यास

१. हरिभक्त कटुवालका प्रमुख काव्यप्रवृत्ति केकस्ता छन् ?
२. 'यो देशको माटोले भन्छ' कवितामा केकस्तो भाव व्यक्त गरिएको छ ?
३. 'यो देशको माटोले भन्छ' कविताको उद्देश्यकथन के हो ?
४. छोटो उत्तर दिनुहोस्-

- (क) २ जुलाईका दिन कसको जयन्ती मनाइन्छ ?
(ख) हरिभक्त कटुवालको 'सम्झना' कविता-गीत सङ्ग्रह कहिले प्रकाशित भएको हो ?
(ग) 'भित्री मान्छे बोल्न खोज्छ' - कसको को हो ?
(घ) हरिभक्त कटुवालको सन् १९८७ मा प्रकाशित कृतिको नाम के हो ?
(ङ) हरिभक्त कटुवालको खण्डकाव्यको नाम के हो ?

१२. थप अध्ययनका अन्य सामग्री

१. हरिभक्त कटुवाल स्मृतिग्रन्थ(सम्पा.) अविनाश श्रेष्ठ, भविलाल लामिछाने, नवसापकोटा, गुवाहाटी, असम, १९८१
२. अभिव्यक्ति-हरिभक्त कटुवाल स्मृति अंक-२८,(सम्पा.) नगेन्द्रराज शर्मा, काठमाडौं, विसं-२०३७
३. परिषद्-पत्र, वर्ष१, अंक१(सम्पा.) अविनाश श्रेष्ठ, नेपाली साहित्य परिषद्, आसाम, १९८४-८५
४. पूर्वाञ्चल भारतको नेपाली कविता-एक सर्वेक्षण(सम्पा.) गोविन्द सिंह रावत, प्रथम संस्करण, नेपाली साहित्य परिषद्, आसाम, १९८६
५. बिन्दु(रजय जयन्ती विशेषाङ्क) सम्पा. के बी नेपाली, लामडिङ, आसाम, १९८६-८७
६. https://www.youtube.com/watch?v=yUlgjIwgs_s

एकाइ- ६

दुई उच्छवास- राजेन्द्र भण्डारी

एकाइको संरचना

१. प्रस्तावना
२. उद्देश्य
३. कवि राजेन्द्र भण्डारीको परिचय
४. कवि राजेन्द्र भण्डारीको काव्य प्रवृत्ति
५. कविता परिचय
 - ५.१ कविताको शीर्षक सार्थकता
 - ५.२ कविताको उद्देश्य
 - ५.३ संरचना र आयाम
 - ५.४ कथनको ढाँचा र लय विधान
 - ५.५ भावार्थ
 - ५.६ परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दु
 - ५.७ भाषा शैलीय विन्यास
६. निष्कर्ष
७. कठिन शब्द-अर्थ
८. अभ्यास
९. थप पाठ्य-सामग्री

१. प्रस्तावना

राजेन्द्र भण्डारी भारतीय नेपाली काव्यमा आफ्नो छुट्टै वैशिष्ट्य लिएर काव्य सिर्जनामा अनवरत लागिपर्ने कवि हुन् । सिक्किम सरकारी महाविद्यालय, वर्तमानमा नर बहादुर भण्डारी डिग्री कलेज, गान्तोकबाट नेपालीका प्राध्यापकका रूपमा सेवानिवृत्त कवि राजेन्द्र भण्डारीका छवटा काव्यकृति प्रकाशित छन् । विभिन्न समयमा रचिएका उनका कविता कृतिमध्ये दोस्रो कवितासङ्ग्रह **यी शब्दहरू : यी हरफहरू** (१९८६) मा सङ्कलित **दुई उच्छवास** शीर्षक कविताको विवेचना यस एकाइमा गरिन्छ ।

२. उद्देश्य

प्रस्तुत कविताको अध्ययनले समकालीन भारतीय समाजमा कविता लेखनमा प्रवृत्त एकजना प्रखर कवि राजेन्द्र भण्डारीको काव्यलेखनलाई चिनाउने कार्य गर्दछ । यसले भारतीय नेपाली साहित्यमा समकालीन कविता लेखनमा के कस्ता कविता लेखिएरहेका छन् भन्ने सूचना दिनका साथै कवि राजेन्द्र भण्डारीले नेपाली कवितालाई कसरी प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने चिनाउने यस खण्डको उद्देश्य रहेको छ । कवि राजेन्द्र भण्डारीले समाजको जडसूत्रवादी उपयोगिता, व्यतिरेकी विवेकी आकाङ्क्षा, गाउँमा शिक्षा र विकासको अभाव स्वार्थसिद्ध सामाजिक संरचना आदि पक्षलाई प्रतीकात्मक एवं सङ्केतात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने कार्य गरेका छन् । उनको 'दुई उच्छ्वास' कविता युगजीवनको ज्वलन्त प्रस्तुति हो । कवि भण्डारी समाजको विसङ्गति र विद्रुपताप्रति प्रतिकार गर्दै आफ्ना मनोकाङ्क्षा समाजको सर्वाङ्गीण विकास, शिक्षाको ज्योति प्रसारण, भविष्यमुखी योजनाको पक्षधरका रूपमा स्थापित गरेका छन् । यस कविताको अध्ययनले भारतीय नेपाली कवितामा राजेन्द्र भण्डारीको योगदान र स्थान निर्धारण गर्दै समकालीन भारतीय नेपाली काव्य प्रवृत्तिलाई चिनाउने उद्देश्य राखेको छ । प्रस्तुत कविता पढिसकेपछि निम्नकुरा सिक्न सकिनेछः

- कवि राजेन्द्र भण्डारीको काव्यप्रवृत्ति
- नेपाली कविताको विकासमा राजेन्द्र भण्डारीको देन
- भारतीय नेपाली कवितालाई विश्वपटलमा पुऱ्याउने कवि भण्डारीको प्रयत्नको जानकारी
- परोपकारको महत्त्व र जीवनको उपयोगिताबारे कवि भण्डारीको दृष्टिकोण
- भारतीय नेपाली कवितालेखनमा समसामयिक काव्यप्रवृत्तिमा प्रवृत्त कविको कवितायात्रा र काव्य शिल्प

३. कवि राजेन्द्र भण्डारीको परिचय

कवि राजेन्द्र भण्डारीको जन्म तल्लो बमबस्ती, गहिरी गाउँ, कालेबुङमा ईशाब्द २८ सेप्टेम्बर १९५६ मा भएको हो । उनकी माताको नाम श्रीमती साविली भण्डारी हो भने पिताको नाम श्रीमान् भगीरथ भण्डारी हो । उनको शिक्षाआरम्भ आफ्नै गाउँको गणेश प्राथमिक पाठशालाबाट भएको थियो । प्राथमिक शिक्षापछि उनले कुमुदिनी विद्याश्रम, कालेबुङबाट ईशाब्द १९७६ मा उच्च माध्यमिक परीक्षा उत्तीर्ण गरेका हुन् । त्यसपछि कालेबुङ कलेजबाट १९७९ मा स्नातक गरेका भण्डारीले उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालयबाट १९८१ मा नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तथा २००१ मा विद्यावारिधिसम्मको उच्च अध्ययन गरेर पिएचडीको उपाधि ग्रहण गरेका छन् । प्राध्यापन व्यवसायमा लायुपूर्व कवि भण्डारीले १९७७ देखि केही काल स्टेट व्याङ्कमा जागिरे भएर अनि १९८०-८३ को अवधिमा सोरेङ उच्चमाध्यमिक पाठशालामा पीजीटी शिक्षकका रूपमा पनि सेवा प्रदाग गरेका थिए । ईशाब्द १९८६ देखि प्राध्यापन क्षेत्रमै संलग्न रहेका कवि राजेन्द्र भण्डारीले सिक्किम सरकारी महाविद्यालय, गान्तोकमा सुदीर्घ प्राध्यापनबाट २०१६ मा अवकाश-ग्रहण गरेका छन् । हाल उनी कालेबुङमा बसेर काव्य साधना गरिरहेका

छन्। विद्यार्थीकालदेखि नै कविता लेख्न थालेका भण्डारीको प्रथम कविता 'पूर्व-पश्चिम' मधुपर्क वर्ष ८ अङ्क ९, १९७५-मा प्रकाशित भएको हो। उनका छवटा कवितासङ्ग्रह आजपर्यन्त प्रकाशित भइसकेका छन्। उनका प्रकाशित कृति हुन्:

१. हिउँदे यी चिसा रातका पर्दाहरूमा (कवितासङ्ग्रह, १९७९)
२. यी शब्दहरू : यी हरफहरू (कवितासङ्ग्रह, १९८६)
३. क्षर/अक्षर (कवितासङ्ग्रह, १९९८)
४. शब्दहरूको पुनर्वास (कवितासङ्ग्रह, २०१०)
५. प्वाँखहरू र आकाश (चयनित कवितासङ्ग्रह, २०११)
६. इतिहासको बाङ्गुली (कवितासङ्ग्रह, २०१९) ।

कवि भण्डारीका कविता नेपालीबाट अन्य भाषामा पनि अनुदित भएका छन् । उनको कविता Poetryinternationalweb.org(Rotterdam) विश्व कवितासङ्ग्रहको वेबपुस्तकमा पनि प्रकाशित पाइन्छ भने युट्युब तथा कविताकोशमा पनि उनका कविता राखिएको छ। Lyrikline.org (Germany) विश्व कवितासङ्ग्रहको सञ्चयनमा पनि उनका कविताहरू सस्वर प्रकाशित भइसकेको छ । कवि भण्डारीका कवितामा ग्राम्य जीवनको यथार्थ चित्रणका साथै आध्यात्मिकका रहस्यहरूको उद्घाटन मुखर पाइन्छ । दार्शनिक चिन्तन अनि जीवन जगत्- कवि भण्डारीका कविताहरू हिन्दी, मणिपुरी, पञ्जाबी, ओडिया, बङ्गाली, असमियाजस्ता भारतीय भाषाका साथै इटलीको रोमन, अङ्ग्रेजी, जर्मनीजस्ता विदेशी भाषामा पनि अनुदित भइसकेका छन् ।

कवि राजेन्द्र भण्डारी एकजना सक्रिय कवि हुन् । उनले २०१६ मा सत्रौँ अन्तर्राष्ट्रिय कविता सम्मेलन, बर्लिन (१७ इन्टरनेशनल पोयट्री फेस्टिभल, बर्लिन) नौ दिने कार्यक्रममा अंश ग्रहण गरेर नेपाली साहित्य तथा कवितालाई बर्लिनको भूमिमा परिचित तुल्याए । यस्तै सन् २०१७ मा इटलीको राजधानी रोममा सिरियाली शरणार्थीहरूसँग ऐक्यबद्धता जनाउने कार्यक्रमअन्तर्गत रोममा आयोजित विश्व कवि सम्मेलनमा पनि उनले अंश ग्रहण गरेका थिए । फाउन्डेसन्स अफ सार्क राइटर्स एन्ड लिटरेचर (एफ ओ एस डब्लु ए एल)द्वारा आयोजित सार्क लेखक सम्मेलनमा २००७ र २००९ मा अंश ग्रहण गर्ने कवि राजेन्द्र भण्डारीले भारतका विभिन्न आयोजित अधिकांश सहरहरूमा कवि सम्मेलनमा गएर भारतका अन्य भाषाका कविहरूसित कविता वाचन तथा शोधपत्र प्रस्तुत गरिसकेका छन् । वर्तमान समयमा उनको कवितासङ्ग्रह र समालोचनासङ्ग्रह प्रकाशोन्मुख छ । भ्रमणले मानिसको सोच-विचार र दृष्टिकोण फराकिलो तुल्याउँछ भनिन्छ । कवि राजेन्द्र भण्डारी पनि धेरै भ्रमणशील कवि हुन् । उनले भारतका विभिन्न प्रान्तका साथै नेपाल, जर्मनी, रोम आदि स्थानमा भ्रमण गरिसकेका छन् ।

कवि भण्डारीलाई उनका काव्य साधनाका निम्ति विविध कालखण्डमा सम्मानित तथा पुरस्कृत गरिएको छ । उनले नेपाली साहित्य तथा कवितालाई भारतका सिक्किम- दार्जिलिङ क्षेत्रबाट अन्य क्षेत्रमा पुऱ्याउनका साथै सार्क राष्ट्र अनि युरोपसम्म पुऱ्याएको जानकारी पाइन्छ । उनलाई यसैले भारतबाहिर पनि विभिन्न समयमा सम्मानित गरिएको छ । उनलाई अर्पण गरिएका केही पुरस्कार र सम्मानको सूची यसप्रकार छ:

१. दियालो दुलीचन्द पुरस्कार, दार्जिलिङ (१९९८)
२. डा. शोभाकान्ति थेगिम (लेप्चा) स्मृति पुरस्कार, गान्तोक (१९९९)
३. शिवकुमार राई स्मृति पुरस्कार, नाम्ची (२०००)

४. गुमानसिंह चामलिङ्ग स्मृति पुरस्कार, बिजनबारी (२००७)
५. भाइचन्द्र प्रधान स्मृति पुरस्कार, कालेबुङ (२००८)
६. भानु पुरस्कार (२००९)
७. विश्व नेपाली स्रष्टा सम्मान, काठमाडौँ (२०१३)
८. सिक्किम राज्य साहित्यश्री सम्मान, गान्तोक (२०१४)
९. गोर्खा प्रतिभा पुरस्कार, सिलगढी (२०१४)
१०. पारसमणि प्रधान पुरस्कार, कालेबुङ (२०१४)
११. भारतीय नेपाली शिखर सम्मान, गान्तोक (२०१७)

४. कवि राजेन्द्र भण्डारीको काव्य प्रवृत्ति

कवि राजेन्द्र भण्डारी एकजना सरल, सरस तथा सुललित काव्य सिर्जना गर्ने सार्थक सर्जक हुन्। उनका सिर्जनाका कथ्यहरू कलात्मक अभिव्यक्तियुक्त हुँदाहुँदै पनि सरल ढङ्गमा बौद्धिक अनुभूतिलाई पर्गलेर प्रस्तुत गर्न सक्षम छन्। जीवन जगत्का भोगाइलाई कलात्मक अभिव्यक्ति दिँदा उनी यथार्थवादी धरातललाई छोडेरहेकै हुन्छन्। यसैले उनका काव्यसिर्जनाका परिवेश कविले घुमेडुलेका भौगोलिक सीमा नै हुन्। यद्यपि कतै भने कविले स्वप्न-संसारलाई पनि अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ। पाखा-पखेरा, गाउँ-घर, खेत, बगैँचा, बादल, पानी, नहर, कुलो र ढुङ्गा कठोर परिश्रम गर्ने श्रमिक, मातृत्व, नारी, खोंच, भञ्ज्याङ, नारीका वेदना, अमानवीयताको आह, आर्त अनुहार, सृजनशीलता जस्ता विविध विषय कविका कथ्यविषय बनेका छन्। बेरोजगारी, राजनैतिक आर्थिक-सामाजिक असमानताले सिर्जेका त्रासद स्थिति वा दैनिक जीवनका असफलता, नैराश्य, रोग, भोक र शोक आदिद्वारा कवितालाई पोषण दिने कवि भण्डारीले जीवनलाई सुन्दर बनाउन सकिन्छ भन्ने भाव आफ्ना कवितामा व्यक्त गरेका छन्।

पूर्वीय र पाश्चात्य दर्शनबाट अभिप्रेरित उनका कवितामा पूर्वीय तथा पाश्चात्य मिथकको पोषणले यी कविता अझ बढी मुखर र हृदय संवेद्य बन्न पुगेका छन्। आफैँभित्र हराएको मान्छे खोज्ने साधन साहित्यलाई मात्रै दोस्तोयभसकीले कवि भण्डारीलाई पनि आफैँदेखि आफैँसम्मको यात्रामा संलग्न गराउन समर्थ छन्। वास्तवमा म को हुँ ? भन्ने सन्धानमा लाग्ने परम्परामा कवि भण्डारी पनि आफ्ना सम्पूर्ण सम्भावनाको खोजमै यात्रारत देखिन्छन्। आफैँभित्र पुरिएको, चुकेको र हारेको मान्छे एकदिन अवश्य उज्यालो अधिल्लिर देखापर्ने छ भन्ने दृढ विश्वास लिएका कविका काव्यात्मक अभिव्यक्तिमा पनि यसर्थ निराशा, कुण्ठा मात्रै छैनन् बरु उज्यालो, सकारात्मक ऊर्जा तथा मानवीय गुणयुक्त हुने प्रेरणा अभिनिहित छ। कवि भण्डारीका कवितामा प्रयुक्त बिम्ब, प्रतिक तथा भाषाको संयोजनले यी कविता सरल, सरस तथा बोधगम्य बनेका छन्। उनका कविता दुर्बोध्य छैनन्। सहज सम्प्रेषण सम्भव हुन सकेकै कारण भारतीय नेपाली साहित्यको समकालीन काव्यप्रवाहमा कवि भण्डारीका कविताले एउटा विशिष्ट स्थान सुनिश्चित गरेको छ।

५. दुई उच्छवास -कविता विश्लेषण

राजेन्द्र भण्डारीका यी शब्दहरू: यी हरफहरू (१९८६) कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित दुई उच्छवास कवितालाई यस खण्डमा अध्ययन गरिनेछ । यो कविता उनको दोस्रो कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित कविता हो । यस कवितासङ्ग्रहमा जम्मा ३३ वटा कविताहरू सङ्कलित छन्:

५.१ कविताको शीर्षक सार्थकता

प्रस्तुत कवितामा कविले आफ्ना आत्मालापलाई दुई उच्छवास शीर्षक दिएका छन्। उच्छवासको शब्दकोशीय अर्थ हुन्छ –वेदना प्रकट गर्ने सूचकका रूपमा निस्कने मास्तिर तानिएको लामो सास। यस्तो सास लिनुको अभिप्रायः भनेको सास लिने व्यक्तिका मनमा कुनै विशेष कष्ट वा वेदना लुकेको छ अथवा उसका मनमा परेको भार हलुका बनाउन उसले यसरी लामो र गहिरो सास लिइरहेका छन्। यसर्थ प्रस्तुत कवितामा अभिव्यक्त भावाभिव्यञ्जनालाई प्रष्ट पार्न यसको शीर्षक सार्थक भएको देखिन्छ।

५.२ दुई उच्छवास -कविताको उद्देश्य

प्रस्तुत कविताले आफ्नो जीवनलाई उपयोगिता तथा मानव हितार्थ प्रस्तुत हुनुपरोस् भन्ने चाहना राखेको पाइन्छ। सनातन परम्परामा सदैव परोपकारलाई अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान दिइएको पाइन्छ। परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः, परोपकाराय वहन्ति नद्यः। परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थं मिदं शरीरम् अर्थात् परोपकारका लागि नै वृक्षले फल दिन्छन्, नदीहरू परोपकार गर्न कै लागि बग्छन्। गाईले आफ्नो दूध पनि परोपकारकै निम्ति दिन्छन् भने यो मानव शरीर पनि परोपकारकै निम्ति बनेको हो भन्ने दर्शन पूर्वीय सनातनी सिद्धान्तमा व्याप्त छ। कवि भण्डारी पनि पूर्वीय समाजकै निर्मिति हुन्। उनको चेतनामा पनि कतै न कतै परोपकारी भएर मानव समाजको हितमा उपयोगी हुने बचाइँ व्यर्थ व्यय हुने मृत्युभन्दा उच्च छ भन्ने मूलभाव यस कविताको कथ्य वा केन्द्रिय भाव हो। प्रस्तुत कविताले पनि मानवमूल्यको परोपकारी गुणलाई कवितात्मक अभिव्यक्ति दिने उद्देश्य लिएको देखिन्छ।

५.३ संरचना र आयाम

प्रस्तुत कविता १९ पङ्क्तिमा वितरित छ। दुई उच्छवास कविता यी शब्दहरू : यी हरफहरू कवितासङ्ग्रहभित्र रहेकोमध्ये एउटा कविता हो। दुई उच्छवास शीर्षकमा सङ्ख्यावाचक 'दुई' शब्द र नामिक 'उच्छवास' दुईवटा शब्दको योगबाट बनेको छ। यस कवितामा एउटा पङ्क्तिमा कम्तीमा दुई पद र अधिकतम छ पदसम्म रहेको प्रस्तुत कवितामा आख्यानयुक्त प्रगीतात्मक संरचनाबाट संरचित रहेको छ। यहाँ दुईवटा उच्छवासको सन्दर्भबाट भाव वा विचारलाई प्रस्तुत गर्दै कविका अभीष्ट आत्मालापिय संरचनामा प्रस्तुत गरिएको छ।

५.४ कथनको ढाँचा र लय विधान

प्रस्तुत कवितामा सरल र सुललित काव्य प्रवाहको प्रयोग पाइन्छ। कवि भण्डारी एकजना सिद्धहस्त कवि हुन्। उनका कवितामा उनको बौद्धिकताको परिधिसितै काव्य शिल्पको विन्यास मुखरित भएको पाइन्छ। उनका कवितामा सरल एवं सहज ढङ्गमा पनि सशक्त सन्देश र दर्शनलाई टक्क छोड्ने तुल्याएर प्रकट गर्न कवि सिपालु देखिन्छन्। प्रस्तुत कवितामा पनि उनको यो प्रवृत्ति एवं शिल्प सार्थक रूपमा प्रकट भएको छ, जस्तै:

बरु मलाई कुनै अनकन्टार गाउँबिच,
उर्लिएर बगिरहने खहरेमाथि, मा
एउटा पूल बनाइदिनु,
जसबाट तरेर केटाकेटीहरू निर्धक्क
पाठशाला जान सकून्।

कुनै साहुको सम्पत्ति थुपार्ने बाकस वा कसैको चिताका निम्ति दाउराको रूपमा प्रयोग हुनुभन्दा बरु विद्यालय जाने विद्यार्थीका निम्ति गाउँको खहरेमा एउटा पुलका रूपमा उपयोगमा आउने चाहना बोक्ने कविको यो भाव सशक्त बनेको पाइन्छ। कवि स्वयं एकजना प्राध्यापक पनि हुन्। उनले आफ्ना विद्यार्थीले विपरित स्थितिमा पनि शिक्षा अर्जन गर्ने प्रयासबाट पनि सम्भवतः प्रेरित भएको देखिन्छ। उनी यसैले विद्यार्थीप्रति बढी संवेदनशील बनेको जस्तो लाग्दछ। शिक्षाको प्रचारप्रसारले मात्रै मानवको जीवनस्तर सुध्रने निश्चित छ। धनको सञ्चयले मात्रै समाजको भलो हुँदैन बरु समाजोपयोगी कार्यद्वारा समाजलाई एउटा स्तरसम्म उकाल्ने कार्यमा थोरै भए पनि योगदान गर्नसके मानव जीवन सार्थक हुनेभाव यो कवितामा समेटिएको छ।

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त भावसित उनले आफ्नो मन्तव्यमा व्यक्त गरेको एउटा भावको छाप परेको छ भन्न सकिन्छ। मन्तव्यमा एकठाउँ उनले भनेका छन्— आजका कवितामा विचारले भन्दा अनुभूतिले धेरै प्रश्रय पाएको छ यद्यपि कविताबाट विचारले राजीनामा दिइहालेको छैन। ... विचारले कि शब्दले, मतान्तर छँदैछ। उनी मलार्मेलाई अघि सार्दै कविता विचारले होइन शब्दले बनिन्छ भन्ने मलार्मेको भाव पनि यता सापटी लिन्छन्। प्रस्तुत कविता विन्यासमा कविको भाव पक्ष र विचार पक्षसितै अनुभूतिको टड्कारो प्रस्तुतिले प्रश्रय पाएको देखिन्छ। एकातिर कवि विचारवान् एक दार्शनिक बन्दै कहिल्यै कुनै झारसम्म नपल्हाउने एउटा उजाडता तथा बञ्जर जीवनको अनुपयोगितातिर बढी चिन्तित हुन्छन्। मानवजीवनको सार्थकता के त?, यस भूमिमा मानव भएर जन्मिसकेपछि मान्छेले मानवोचित बाँच्नु र मर्नु।

५.५ भावार्थ

कवितामा प्रकाशित दुई उच्छवासमध्ये पहिलो उच्छवास हो, आफू धेरै समय र मानिसका लागि उपयोगी हुन पाउँ भन्नु। कसैले आफूलाई काम नलाग्ने सुकेको काठ ठानी कहिले चिताको काठ, साहुकारको सम्पत्ति लुकाउने बाकस नबनाएर बरु दुर्गम, अन्कन्टार गाउँ, जहाँ विचारको समुद्रमा मिसिन उल्लेका खहरे तर्नसक्ने एउटा पूल बनाइदिए सन्तोक हुने बताउँछन्। दोस्रो उच्छवास आफू एउटा उजाड, उदास, बाँझो भुइँ भए तापनि आफूमाथि कसैले टुँडिखेल, अखडाको मैदान नबनाइदिने बरु जीवनको उकालोमा थाकेका यात्रीहरूले बसी आफ्ना दुःखका सौगातहरू साटासाट गर्ने फलैँचा बनाइदिए आफू ढुक्क हुने

अभिलाषा राखेको उद्गार पाइन्छ । प्रस्तुत कविताको मूलभाव भनेकै परोपकार हो । कसरी परोपकार गर्न सकिन्छ र समाजोपयोगी सार्थकतामा जीवनको ध्येयको सन्धानमा यी उच्छ्वास रचिएका छन् । पूर्वीय सनातन परम्परामा परोपकारलाई जीवनमा चाहिने अत्यन्त महत्त्वपूर्ण गुण मानिन्छ । यसैले त परोपकारीलाई सदैव आदर भावले हेरिन्छ र उनीहरूको गुण युग-युगान्तर अमर रहेको साक्ष्य भेटिन्छ । वृत्तासुर वधका निम्ति आफ्नै करड दान दिने त्यागमूर्ति महर्षि दधीचि हुन् वा वामन अवतारको एकै वचनमा बाँधिपर आफ्ना राज्य तथा वैभवसितै सिर दिने बलि राजा वा इन्द्रको एकै वचनमा आफ्ना कवच कुण्डल दान दिने सूर्यपुत्र कर्ण आदि वीरहरू आफ्ना त्याग, दान तथा निस्वार्थ सेवाभावका निम्ति पुराणप्रसिद्ध छन् । यस्ता महापुरुषको जीवनीबाट कवि पनि प्रभावित भएको तथा कवि राजेन्द्र भण्डारीको चेतनाको कुनै तहमा परोपकार तथा निस्वार्थ सेवाभावको महिमा जरामै गडेर बसेको देखिन्छ । यसैले त उनले सरल सहज ढङ्गमा यसरी परोपकारी बन्ने मनसायलाई स्वर र स्वरूप दिएका छन् । हिन्दीमा माखनलाल चतुर्वेदीको एउटा कविता छ— पुष्प की अभिलाषा । उक्त कवितालाई यहाँ प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ, जस्तै:

चाह नहीं, मैं सुरबाला के
 गहनों में गूथा जाऊँ,
 चाह नहीं प्रेमी-माला में बिंध
 प्यारी को ललचाऊँ,
 चाह नहीं सम्राटों के शव पर
 हे हरि डाला जाऊँ,
 चाह नहीं देवों के सिर पर
 चढ़ूँ भाग्य पर इठलाऊँ ।
 मुझे तोड़ लेना वनमाली,
 उस पथ पर देना तुम फेंक !
 मातृ-भूमि पर शीश- चढ़ाने,
 जिस पथ पर जावें वीर अनेक ।

अर्थात् प्रस्तुत कविताको सारांशमा एउटा पुष्पले आफ्नो प्राकृतिक उपयोगिताभन्दा भिन्नै चाहना राखेको प्रसङ्ग देखाइएको छ । ऊ सुन्दर स्त्रीको केशमा सुशोभित हुनुभन्दा, प्रेमिकाहरूको गलाको सुन्दर माला बनेर मुग्ध हुनुभन्दा वा भगवानका मूर्तिमा चढाइने फूल बन्न वा सम्राटको शवमा पुष्पाञ्जली स्वरूप प्रयोगमा आउने चाहना राख्दैन । बरू उसलाई त आफ्ना देशका निम्ति बलिदान दिने वीर योद्धाहरू देशको रक्षा गर्न हिँड्ने बाटोमा पो चढाइदिने आग्रह आफ्ना मालीसित गरिरहेको प्रसङ्ग यो कवितामा छ । यसरी देशलाई सर्वोपरि ठान्ने भाव बोकेको माखनलाल चतुर्वेदीको यस कवितासित कवि राजेन्द्र भण्डारीको प्रस्तुत कविता धेरै निकट देखिन्छ । यी दुवैले उपयोगितामूलक कार्यमै आफ्नो जीवन उत्सर्ग गर्ने निश्चय साँचेका छन् । राजेन्द्र भण्डारीका काव्य प्रवृत्तिको एउटा प्रमुख प्रवृत्ति राष्ट्रवाद हो । यसैले उनी आफू भारतीय हुनुको गौरवबोधले गद्गद् हुँदै कहिले कविता लेख्छन् त कहिले उनी मूलधाराका भारतीयभन्दा नेपाली जातिलाई किनारीकरण गरिएका सन्दर्भमा विस्मात् मान्दै काव्यनिर्माण पनि गर्ने गर्दछन् ।

प्रस्तुत कवितामा विकासको मेसो गाउँसम्म नपुगेको र आजसम्म पनि धेरै मानिसहरू शिक्षाको उज्यालो पाउनबाट वञ्चित रहेको साङ्केतिक अभिव्यक्ति प्रस्तुत भएको छ। दुःखका टुँगाइबाट जहिल्यै टुँगिइरहनुपर्ने स्थितिप्रति पनि कवितामा प्रतिकार गरिएको छ। धनाढ्यहरूले सामाजिक समुन्नतिको सट्टा आफू मात्तै सम्पत्ति कुम्ल्याउने प्रवृत्तिमा वृद्धि भएको र त्यसबाट आफू असन्तुष्ट रहेको कवितामा प्रकाश पारेका छन्। आफू जतिनै निर्बल भए पनि लुब्धो भए पनि वा शारीरिक रूपमा दीन हीन भए पनि संकल्प र सपना भने निकै बलियो बोकेको भाव यहाँ प्रस्तुत छ। जहिल्यै जीवनका यावत् समस्याबाट लुछिदै भए पनि उच्च मनोबल र सङ्कल्पसित एउटा उपयोगी र परोपकारी मृत्यु चाहने कविको प्रथम उच्छवासले कविमनमा गढेको मनोभाव अनि त्यसको निकासलाई स्वर दिएको पाइन्छ। जति नै दीन अवस्थामा पुगेपनि, अनुपयोगी ठानिए पनि अन्ततः उपयोगीतामै आफ्नो अवसान होस् भन्ने भाव प्रथम उच्छवासमा छर्लङ्ग हुन्छ।

यातायातको अभाव विकासको बाधक हो भन्ने विषय पनि 'पूल' को प्रतीकात्मक प्रयोगबाट जानकारी पाइन्छ। शिक्षाको अभावमा विकासको उज्यालो पुग्न नसके र यसका लागि सक्नेहरूले चाँजो मिलाइदिए, अर्थात् आफूले सकेसम्म योगदान दिए, त्यो सम्भव हुने मन्तव्य कवितामा प्रस्तुत भएको छ। **अन्नदानं परं दानं, विद्यादानमतः परम्। अन्नेन क्षणिका तृप्ति, र्वावज्जीवं च विद्यया ॥** भन्ने दर्शनले पनि विद्या दानको महत्तालाई दर्शाएको छ। कविले यस्तै विद्याका सन्धानमा लागेका विद्यार्थीको बाटोमा पुल भएर ओछ्याइनु बरू आफ्नो जीवनको सार्थकता ठानेका छन्। उनी आफूलाई धनी साहुको बाकसमा अर्काको शोषण र पसिनालाई बन्दी बनाउने कार्यमा संलग्न हुन चाहँदैनन्। न त उनी कुनै लास जलाउने काठजस्तो निरर्थक जीवन नै चाहान्छन्। उनी त एउटा भव्य जीवन चाहान्छन् जहाँ शिक्षाको ज्योतिको सन्धानमा लागेका बाल बालिकाले बरू टेकेर जाने पुलकै रूपमा भए पनि उनी आफ्नो जीवनको सार्थकता यतै खोज्छन्। एउटा सुकेको काठको पनि अभिलाषा छ भने विचार र विवेकशील मानसमा किन यस्तो अभिलाषाको अभाव छ भन्ने साङ्केतिक प्रश्न पनि कविताको मूलभाव रहेको पाइन्छ।

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त दुई निर्जीव सुकेको काठ र उजाड मैदानको सदृश्य बिम्बमा उपस्थित वस्तुको उच्छवासको गरिमा र गाम्भीर्य जतिको महान् छ, मानिसले त्यति पनि सोझ नसक्नु विचारणीय विषय रहेको तथ्य कवितामा इङ्गित भएको छ। कवितामा मरेकाहरूको काममा माल आफू प्रयुक्त हुन्छु कि भन्ने शङ्का गर्दै मरेकाको काममा आउनुभन्दा बेस विचारका नवपल्लव केटाकेटीहरूका लागि काम लाग्न सक्छ भन्ने अभिप्राय पनि प्रतीकात्मक पाइन्छ।

दोस्रो उच्छवासमा कवि भण्डारी जीवनको उपयोगिता मासिएर अत्यन्त बाँझो बचाइँ बाँचिरहँदा पनि बरू टुँडिखेल जस्तो कवाद खेल्ने मैदान वा अखडा जस्तो निरर्थक कुस्ति लडिने स्थान रूपममा प्रयोगमा आउन चाहान्छन्। बरू उनी त कुनै एउटा बाटोमाझ चौतारी जसरी बस्र रोजिरहेका छन् जहाँ आएर मानिसहरू आफ्ना मनका वेदना एक अर्कासित साटासाट गर्दै केही बेर सुस्ताउँछन्। उकाली अनकन्टार हिँडेका बटुवाले चौतारीमा एकैछिन सुस्ताउन पाउँदा आफ्ना परिश्रम, पीर, पीडा र वेदना सबै बिर्सन्छन् र लैबरी भाका हालेर लोक गीत गाउने, नाच्ने तथा दोहोरी खेल्ने वा लोकबाजा आदि बजाएर एकै छिन राम्रैस गर्ने थलो पनि चौतारी नै हो।

परोपकारले मानिसलाई स्वार्थहीन तुल्याउँछ। मानव परोपकार गर्दा त्यसको सट्टा अन्य कुनै लाभबारे सोचिबस्दैन। वास्तवमा कुनै लाभको इच्छा वा चाहना नराखी निस्वार्थ भावले सेवा गर्नु नै परोपकार हो। महात्मा गान्धी, विवेकानन्दजस्ता महापुरुषले पनि परोपकारलाई जीवनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानेका छन्। परोपकार गरी हामी एउटा स्वस्थ र समृद्ध समाज निर्माण गर्न सक्छौँ। परोपकारको भावनाले नै जीवनलाई महान् बनाउँछ।

५. ६ परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दु

स्थानका रूपमा अन्कन्टार गाउँ, खोला, पूल, पाठशाला, भुइँ, टुँडिखेल, अखडाको मैदान, फलैँचा, चौतारा आदि तथा समयका रूपमा वर्तमान र अतीतलाई देखाइएको यस कवितामा आग्रहको वातावरण पाइन्छ। मनको इच्छा, अभीष्ट र चाहनाको उद्गार प्रस्तुति मुख्य उद्देश्य रहेको यो कविता प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा संरचित छ। वर्तमान समयमा हाम्रा चारैतिर सांस्कृतिक ह्रास तथा संस्कारको अभाव, असहिष्णुता, अपराध, व्याभिचार एवं जेष्ठ नागरिकप्रति असम्मान जस्ता दुर्गुणले हाम्रो समाजलाई रोगी तुल्याइरहेको छ। हाम्रो भारतीय संस्कृतिको आधार उदार, उदात्त तथा पवित्र छ। जहाँ पनि कुनै दुःख, सन्ताप, पीडा देखेमा हामी त्यसको उन्मुलनका लागि निस्वार्थ भावले सेवा गर्न तत्काल तत्पर हुने गर्दछौँ। भारतीय संस्कृतिले सबै धर्म, व्रत एवं संस्कारहरूले सीमित साधनमाझमा पनि जीवन निर्वाह गर्दै दान, दया र दमनको पाठ पढाउँछ। सदैव दान र दयाद्वारा मानवीय गुणको पोषण गर्दै अनावश्यक इच्छा तथा इन्द्रियजन्य कमजोरीको दमन गर्ने प्रेरणा पनि पूर्विय संस्कृतिले प्रदान गरेको छ। प्रस्तुत कवितामा पनि दया, समानुभूति तथा दानको महिमालाई केन्द्रिय कथ्य विषय बनाएको देखिन्छ। आफ्ना लालसाभन्दा माथि उठेर समाजको उपयोगिता तथा कल्याणका निम्ति तत्पर रहने भाव अभिव्यञ्जित भएको छ।

आफ्नो कविता सङ्ग्रहको भूमिकामा कवि राजेन्द्रभण्डारीको केही मन्तव्य शीर्षकमा अभिव्यक्त दर्शन तथा जीवनचेतना पनि यहाँ उल्लेखनीय ठानिन्छ। उनी लेख्छन्- कविता विचारले लेखियोस् कि शब्दले, निर्व्यक्तिकताले लेखियोस् कि बेगवान भावनाको सहज उद्वेलनले, सम्प्रेषणशीलता त्यसको कसी हो, दसी हो। हो यही सम्प्रेषणशीलतामा कवि प्रस्तुत कवितामा सफल भएका छन् भन्दा अत्युक्ति हुँदैन। प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त साधारण देखिने घटना परिघटना तथा त्यसको व्यतिरेकीमा उभिएका अर्का घटना र परिवेशलाई हेर्दा यसको टङ्कारो सम्प्रेषण सम्भव बनेको छ। टक्क छोड्ने भएर यी कवितांश पाठकका हृदयमा बस्र यसैकारण सफल भएका छन्। ग्राम्य जीवनमा उर्लदो खहरेको बेग तथा त्यसले निम्त्याएको असहजतालाई टक्क समातेर विद्यार्जन गर्ने महत् कार्यमा लागेका कलिला बालबालिकाले पाठशाला जाने क्रममा पुल नभए पनि जङ्घार तर्दै विद्यालय पुग्ने पर्ने बाध्यता हाम्रा निम्ति नवीन होइनन्। अझै पनि गाउँ घर यस्ता अत्यावश्यक दैनिक जीवनका सुविधाबाट वञ्चित छदैंछन्। पहाडे जीवनमा त अझ खोल्सा, खोलो, खहरेका साथ पहिरोले पनि विशेष वर्षाका दिनमा तासद स्थिति निम्त्याउँछ। त्यस्ता बेला पनि पाठशाला जानै पर्ने आवश्यकता र बाध्यतामाझ स-साना बालबालिकाले अनकन्टार बाटो, भीर, पाखा, खहरे आदि तरै पनि विद्यालय जान्छन्। यसैले कवि पहाडे जीवनका यी दैनिक समस्यासित परिचित छन्। उनी स्वयं शिक्षक पनि हुन्। यसैले उनलाई विद्यार्थीका समस्यामाझ पनि सिक्रे उत्कण्ठाले प्रेरित गरेको पाइन्छ। यसैले उनी अन्य सुखभोगी साधन भन्दा बरू पूल जस्तो बन्न चाहन्छन्। जहाँबाट तरै विद्यार्थी दैनिक ओहोर दोहोर गरून् र पाठशालासम्म तिनको पहुँच पुगोस्। यसरी कविले सम्प्रेषणशीलताको सफल प्रयोगद्वारा यो कविताको ओज ह्यात्तै बढाएका छन्।

५. ७ भाषा शैलीय विन्यास

प्रस्तुत कविताको भाषिक अभिव्यक्ति सरल छ। दैनिक व्यवहारमा प्रयोग हुने प्रकृतिका बिम्बहरूलाई प्रयोग गरेर आफ्ना अनुभूतिहरूलाई व्यक्त गरिएको हुँदा कवितामा सरलताका साथै भाव गाम्भीर्य उत्पन्न भएको छ। दैनिकीका उपयोगी एवं प्राकृतिक बिम्बका माध्यमले प्रस्तुत गरिएको कविता हेर्दा जति सहज छ, त्यसले व्यक्त गर्ने अभिव्यञ्जक पक्ष गम्भीर र जीवनोपयोगी रहेको छ। नेपाली जनजिब्रोमा प्रचलित शब्दहरूको प्रयोगले कवितालाई सरल बनाएको छ। जीवन र प्रकृतिको सहचार्यात्मक अन्तर्सम्बन्ध देखाइएको हुँदा कविता अप्रस्तुतप्रधान बन्नपुगेको छ। उपमा र रूपक अलङ्कारका माध्यमबाट जीवन

र जगतका गहिरा भाव व्यक्त गरिएको हुँदा कविता अभिधेयभन्दा पनि व्यञ्जनागम्य, प्रस्तुतभन्दा अप्रस्तुतको प्राधान्य रहेको देखिन्छ ।

आफ्नो प्रगति जाँचुहोस्-

- राजेन्द्र भण्डारीका काव्यप्रवृत्ति के कस्ता छन् ?
- दुई उच्छ्वास कविताको मूलभाव के हो ?
- यस कवितामा प्रयुक्त पुलको उपयोगिता के हो ?

६. निष्कर्ष

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त **दुई उच्छ्वास** शीर्षक सार्थक रहेको कविताले वास्तवमा कवि मनमा गुम्सेका भावलाई शब्द संयोजनद्वारा चमत्कारिक अभिव्यक्ति दिन समर्थ बनेको छ । मान्छेले मानव जीवनको सार्थकताबोध नगरी मर्नु हुँदैन भन्ने भाव कविको जीवनदर्शन हो भन्ने बुझिन्छ । परोपकारी गुण सर्वोपरि गुण हो भन्दै निर्जिव वस्तुले पनि उपकारी भूमिकामा आफूलाई ढाल्ने चाहना राखेको देखाउँदै सार्थक जीवन र सार्थक मृत्युको चाहना प्रस्तुत कविताको मूल कथ्य भाव हो । अनुपकारी भएर जीवन व्यय नहोस्, बरु उपकार गर्दै गर्दै सदैव आफूलाई मानव हितकै निम्ति उत्सर्ग गर्न सकियोस् भन्ने भावयुक्त कविताले मानवीय संवेदनालाई सर्वोपरि ठानेको देखिन्छ ।

७. कठिन शब्द-अर्थ

अखडा = कसरत गर्ने बाटो वा कुस्ती आदि सिक्रे ठाउँ; अखाडा ।

अनकन्टार = निर्जन स्थल; एकात स्थल; मानिस हिँडडुल नगर्ने एकलासे बाटो ।

उच्छ्वास = वेदना प्रकटको सूचकका रूपमा निस्कने मास्तिर तानिएको लामो सास; सुस्केरा । आख्यायिका, उपन्यास आदि प्रबन्धकाव्यको अध्याय, सर्ग ।

खहरे = वर्षा याममा माल भेल आउने सानोतिनो खोलो; खोल्सो ।

टुँडिखेल = सिपाहीले कवाज खेल्ने चाक्लो मैदान वा परेड ग्राउन्ड; काठमाडौँको रत्नपार्कदेखि तोपघरसम्मको खुला मैदान ।

निर्धक्क = डर वा त्रास नभएको, धक नमान्ने, सङ्कोच नमान्ने ; निशङ्क ।

फलैँचा = घरको दलानमा र बाटाघाटाका चौतारा आदिमा धेरै मानिस अडेस लागेर बस्न, सुस्ताउन हुने गरी बनाइएको फलेकको आसन ।

बाँझो = खनजोत नगरिएको, आबाद नभएको, बालीनाली नलगाइएको ।

सौगात = आफूभन्दा ठुला व्यक्तिहरूलाई टक्र्याइने कोसेली; उपहार; नजराना ।

८. अभ्यास

१. प्रस्तुत कविताका रचयिताको परिचय लेखुहोस् ।
२. दुई उच्छ्वास के के हुन् ?
३. कविले प्रथम उच्छ्वासमा आफ्नो जीवनको सार्थकता के मा देखेका छन् ?
४. प्रस्तुत कविताको माध्यमबाट कविले के सन्देश दिन खोजेका हुन् ?

९. थप पाठ-सामाग्री

- त्रिपाठी, गीता. (वि.सं. २०६७). *कृति विश्लेषण: प्रायोगिक आयाम*. काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार ।
- भट्टराई, गोविन्दराज. (सन् २००२). *उत्तरआधुनिक ऐना, (दो.प्र)*. काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार ।
- भण्डारी, राजेन्द्र. (सन् १९८६). *यी शब्दहरू: यी हरफहरू*. सिक्किम: निर्माण प्रकाशन ।
- भण्डारी, राजेन्द्र. (सन् १९९८). *क्षर अक्षर*. गान्तोक: जनपक्ष प्रकाशन ।
- भण्डारी, राजेन्द्र. (सन् २०१०). *शब्दहरूको पुनर्वास*. सिक्किम: भीम ढुङ्गेल ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद. (वि.सं २०६०). *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास*. काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

एकाइ- ७

आदिम मानवको बस्ती- मनप्रसाद सुब्बा

एकाइको संरचना

१. प्रस्तावना
२. उद्देश्य
३. मनप्रसाद सुब्बाको परिचय
५. मनप्रसाद सुब्बाको काव्यकारिता
६. आदिम माटोको कुरा -कविताको विश्लेषण
७. निष्कर्ष
८. कठिन शब्द-अर्थ
९. अभ्यास
१०. थप पाठ्य-सामग्री

१. प्रस्तावना

नेपाली साहित्यको सिर्जनामा चोटिलो एवं प्रभावकारी कविता लेखे कवि मनप्रसाद सुब्बाको कोमल अभिव्यक्ति शैलीका साथै एक युग सचेत, शिल्प सचेत, भाव सचेत कविका रूपमा रहेका छन्। उनका कवितामा मिथकीय प्रयोग, उत्तर आधुनिकता एवं किनारीकरण साहित्य आदिजस्ता स्वर प्रखर रूपमा देख्न पाइन्छ। पाठकका सबैभन्दा प्यारो तथा उत्कृष्ट लेखकका रूपमा रहेका मनप्रसाद सुब्बाको **आदिम मानवको बस्ती** भन्ने कविता सबैका लागि पठनीय र मननीय पनि रहेको छ। यसै सन्दर्भमा विद्यार्थीहरूका लागि यस कविताको विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्न यहाँ राखिएको छ।

२. उद्देश्य

नेपाली साहित्यमा चर्चित कवि मनप्रसाद सुब्बाको **आदिम मानवको बस्ती** भन्ने कविता अध्ययन गर्नका यस पाठमा राख्नुको उद्देश्य निम्नप्रकार छन्:

- विद्यार्थीहरूले मनप्रसाद सुब्बाको, जीवनी, व्यक्तित्व, प्रवृत्ति र प्रकाशित कृतिको परिचय पाउन सक्नेछन्।

- विद्यार्थीहरूले यो व्याख्या पढिसक्दा आदिम माटोको कुरा कविताको 'विषयवस्तु, उद्देश्य, विशेषता, भाषाशैलीय विन्यास आदि बुझ्न सक्नेछन्।
- यो विश्लेषणमा आएका कठिन शब्द, वाक्य, उखान-टुक्का आदि जान्न र सिक्र्न सक्नेछन्।
- विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको कविताको मूल विषय र विचार जान्न सक्षम हुनेछन्।
- अन्त्यमा पाठमा सोधिएका विविध प्रश्नहरूको उत्तर दिन र लेख्न सक्ने हुनेछन्।

३. मनप्रसाद सुब्बाको परिचय

नेपाली कविता साहित्यमा मनप्रसाद सुब्बाको उल्लेखनीय स्थान रहेको छ। उनको जन्म बिजनबारी, दार्जिलिङमा ३ सेप्टेम्बर १९५० मा भएको हो। उनका मातपिताको नाम स्व. धनमाया सुब्बा र स्व. अम्बरध्वज सुब्बा हो। उनी बिजनबारीको विद्यासागर उच्चतर विद्यालयका अंग्रेजी शिक्षक रही सेवानिवृत्त भएका हुन्। उनी नेपाली र अङ्ग्रेजी साहित्यका गहन अध्ययता हुन्। उनका कविताहरू सत्तरीको दशकदेखि नै प्रकाशित हुँदैआएको पाइन्छ। हालसम्म उनका नौवटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन्। तीन हुन्:

१. बिब्ल्याँटो युगभित्र कार्टुन मान्छेहरू (१९७९)
२. बुब्याँचाहरूको देशमा (१९८३)
३. उष्मा (१९८७)
४. आदिम बस्ती (१९९५)
५. ऋतु क्यान्भासका रेखाहरू (२००१)
६. अक्षर अर्केष्ट्रा (२००४)
७. किनाराको आवाजहरू (२००८)
८. फुडँफुट्टा शब्दहरू (२०१४)
९. नेत्तिफुडको बास्रा (२०१६)

उनका केही कवितासङ्ग्रह, जस्तै: **अक्षर अर्केष्ट्रा** मैथिली र असमिय भाषामा, **आदिम बस्ती**लाई अङ्ग्रेजी, हिन्दी र मैथिलीमा, **ऋतु क्यान्भासका रेखाहरू** हिन्दीमा, **नेत्तिफुडको बास्रा** अङ्ग्रेजीमा र **किनाराका आवाजहरू** अङ्ग्रेजी र हिन्दीमा अनुवाद भएका छन्। यसैगरी उनले पनि अरूका पुस्तकको पनि अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गरेका छन्। ती हुन्: **Peoms in the Village** (रेमिका थापाको कवितासङ्ग्रह गाउँका कविताहरू), **Unfatomable** (विन्द्या सुब्बाको अथाह उपन्यास), **Kirat Munthum** (इमानसिंह चेमजोङको किराती वेद), **Saga of Mounitian Girl** (डा. हरिसुमन विष्टको हिन्दी उपन्यास आछरी माछरी), **Voices from the margin** (डा. कुमार प्रधानसित सह-अनुवाद), **Lyrical Puran Giri in Translations** (पुरण गिरीका गीतहरू) आदि।

४. मनप्रसाद सुब्बाको काव्यकारिता

उनले विश्व-साहित्यमा चलेका नयाँनयाँ साहित्य र कविता लेखन परिपाटीका धारा र प्रवृत्तिबारे अध्ययन गरी आफ्ना कवितामा उतारेका छन्। उनी एक युग सचेत, शिल्प सचेत, भाव सचेत कवि हुन्। उनका कवितामा मिथकीय प्रयोग, उत्तरआधुनिकता, किनारीकरण साहित्य आदिजस्ता स्वर देख्न पाइन्छ। उनी एकजना कुशल अनुवादक हुन्। उनले आफ्नालगायत अन्य केहीका कवितालाई अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गरेका छन्। उनी एकजना कुशल समालोचक पनि हुन्। साथै मनप्रसाद सुब्बा समसामयिक धाराका एक सचेत कवि हुन्। उनको कविताहरूलाई केही समालोचकहरूले समीक्षा लेखेका छन्। तिनले उनलाई विभिन्न दृष्टिकोणले अध्ययन गरेका छन्। समग्रमा हेर्दा उनका कवितामा उत्तरआधुनिक चेतना, जातीय चेतना, सांस्कृतिक जागरण, दार्शनिकता, किरात, भारतीय आदि मिथकीय प्रयोगबाट वर्तमानको जटिलताको अभिव्यक्ति गरिएको पाइन्छ। यसै गरी उनका कवितामा सीमान्तीकृत समूहहरूको आवाज, जीवन दर्शन, चिन्तनपरकता जस्ता प्रवृत्ति पाइन्छन्। उनले सरल भाषामा गहिरा भावलाई अभिव्यक्ति दिएका हुन्छन्। कवितामा विभिन्न प्रतीक, विम्ब, मिथक आदिको प्रयोगले सुसज्जित गरिएको पाइन्छ। उनले विशेषगरी किरातीमूलका वस्तुका चिह्नहरूलाई काव्यत्मकता प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गर्दछन्।

मनप्रसाद सुब्बाका कवितामा मानव अन्तर्मनका छट्पटी, द्वन्द्व एवं सङ्घर्षहरूको विश्लेषण र चित्रण पाइन्छ। त्यसै गरी प्रकृतिका सौन्दर्य वर्णन सँगसँगै ऋतु परिवर्तनसित सम्बन्धित हाम्रा सामाजिक, सांस्कृतिक चारित्रिक पक्षहरूमा परेका ऋतु क्यान्भासका रेखाहरूमा विभिन्न ऋतुहरूलाई विभिन्न रङ्ग र तरङ्गहरूद्वारा अत्यन्त कुशलतापूर्वक प्रस्तुत गरिएका छन्। उनको अक्षर अर्केष्ट्रमा उनको सङ्गीततर्फको रुचि र अभ्यास पनि रहेको जानकारी पाइन्छ। उनको कविताको मूलपाठ निम्नप्रकारको पाइन्छ:

आदिम माटोको कुरा

र आज फेरि म माटोको कुरा गर्दैछु
कुनै दार्शनिक अर्थमा होइन
भूविद्को व्याख्या जस्तो पनि होइन
न त मूर्तिकार र कुमालेले दोहो-याइरहने पुरानो शिल्प जस्तो नै

तर एक आदिम मान्छेले बाँचेको माटो
जो हजारौं वर्ष पुरानो पसिना गह्राउँछ
अनि हजारौं वर्षअघिको रगत ताजा गह्राउँछ
हो, म त्यही माटोको कुरा गर्दैछु।

त्यो आदिम मान्छे जो आजको नागरिक हो
र जो मेरो अनुहारले चिनिन्छ
मेरो हरेक पुस्तासित पुनर्जन्म लिँदै आउने त्यो
आज मेरो अनुहार र चेतना भएर आएको छ ।

हो, त्यो आम नागरिक म
आफू सृष्टि भएको आदिम माटो गह्राउँदैछु
'तिम्रो आदिमताको प्रमाण म दिन्छु'- भन्यो मलाई हिमालले
म टेथिजको गर्भमा छँदा
तिमी माछा थियौं त्यो सागरको पानीमा !'
चटानले पनि भन्यो- 'तिमी सुनाखरी फुल्यौं मेरो काप कापमा'

भन्नुहोस गुरु द्रोण !
मैले हजुरको पाउमा
मेरो दाहिने हातको बुढीऔंला गुरुदक्षिणा चढाएको हो कि होइन ?
अब सबलाई भनिदिनुहोस् त म को हुँ यो देशमा ।

ए धपाऊ न हौं
यी पारिका कागहरूलाई
जो यहाँ म न्याहुल बास्ता पनि
काग काग -को झटारो ममाथि हिकाउँदैछन् ।

५. आदिम माटोको कुरा -कविताको विश्लेषण

मनप्रसाद सुब्बाको प्रस्तुत कविताको भावले भारतमा गोर्खालीहरूको प्राचीन कालदेखिको बसोबासलाई इंगित गरेको छ । आजभन्दा हजारौं वर्षदेखि हिमालीभाग र त्यसको मुन्तिरको पहाडी भागमा गोर्खाहरू बस्दैआएका हुन् । हाम्रा संस्कार रीति-रिवाज, परम्परा संस्कृति जम्मै पार्वत्यसुलभ रहेको छ । हामी उहिलेदेखि यहाँ बस्दै आएका हौं । सबै भूभाग एकै थिए । त्यतिबेला कुनै देशको सीमाना थिएन । मानिसहरू हिमाल र पहाड ओहोरदोहोर गरिरहन्थे । हाम्रा पुर्खाको जन्म यहीं भएको थियो । यही देशमा वर्षौंदेखि बसेर पनि हामीलाई विदेशीको लाञ्छना लगाइन्छ । हामीलाई अझैसम्म देशको मूलधारामा गाभिएको छैन । देशको राजनीतिले हामीलाई शङ्काको दृष्टिले हेर्दछ । जब कि हामी यस देशका प्राचीन बासिन्दा हौं । यहाँ सत्तामा रहेका र तिनका मतियारहरू हामीलाई कहिलेकाँही विदेशी ठहर्याउँछन् । शासन सत्तादेखि टाढा राख्छन् ।

भारतमा गोर्खालीहरूको परापूर्वदेखिको अस्तित्व रहेको छ तर सरकारले यो कुरा देख्दैन । हामीलाई विदेशी मान्ने देख्छ । सरकारी दृष्टिमा देशका लागि हामी नवागन्तुक र पराय हौं । हाम्रो देश सेवामा पनि शङ्का गर्दछ । देशभक्तिको परीक्षा

लिएको लिएकै छ तर पनि हामीले शङ्काले हेर्न छाड्दैन। कवितामा जम्मा पाँचवटा परिच्छेदहरू रहेका छन्। पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र पाँचौँ परिच्छेदमा चार र चौथो परिच्छेदमा भने छ पंक्ति रहेका छन्।

पहिलो परिच्छेदमा कविले माटोको कुरा गर्न खोज्दैछन् जो कुनै ठो माटो होइन। माटाको कुनै गहिराइ त तत्वको दार्शनिक अर्थमा माटोका अर्थ लिएको होइन। यसमा माटोका यस्तो र उस्तो लवण तत्त्व, यस्तो किसिमको माटो हो भन्ने कुरा पनि होइन। यसका साथै न मूर्तिकार र कुमालेका निम्ति चाहिने किसिमको माटाको कुरा हो। कविका निम्ति माटोको कुनै भौतिक, दार्शनिक आदि अर्थ होइन।

कविताको दोस्रो परिच्छेदमा कविले आफ्नो कविताको अर्थ संकेतको कुरा गर्ने क्रममा आदिम माटोको कुरा गरेका छन्। यो हाम्रा ठाउँ हो, जहाँ हजारौँ वर्ष अघिदेखि हाम्रो बसोबास छ। यही माटोमा हाम्रो इतिहास छ, माटोको गन्ध छ। हाम्रो मेहनतको रगत र पसिना यहाँ सिँचिएका छन्। यो ठाउँलाई हामीले नै कोरीबाटी गरी उब्जायौँ, यहाँ हाम्रो कर्म थलो बनेको छ। कविले हजारौँ वर्षअघिदेखि हामी यही माटोमा थियौँ र रहने पनि छौँ भनेर आफ्नो जातित्वको अस्तित्वलाई सशक्त रूपमा उतारेका छन्।

तेस्रो परिच्छेदमा कविकाअनुसार प्राचीनकालदेखि नै बसोबास गर्दैआएका, यहाँका रैथाने भएर रहेका हामी यसै देशका नागरिक हौँ। पहिले कुनै देशको सिमाना थिएन। अहिले यो देश यो भारत, यो भुटान, यो सिक्किम, यो नेपाल, यो बङ्गलादेश आदि भनेर अलगअलग रूपमा देश विभाजित भएको छ। आफ्नो आफ्नो देशका नागरिक भएर रहेका छन्। अब हामी सचेत छौँ। राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक आदिका कारणले हामी पहिले झैं असचेत भएर बसेका छैनौँ। भारतको मूलबासीको अनुहारसित नमिल्न सक्छ। यद्यपि हामी यहाँका हौँ, यहाँका नागरिक हौँ।

कविले चौथो परिच्छेदमा पनि हामी यही हिमाली पहाडी भूभागका उपज हौँ, यहाँका खाँट्टी बासिन्दा र नागरिक हौँ। हामी यहाँ रहेका हिमाल पाखा, पखेरा, खेतबारी फाँट साक्षी छन्। हामीले बिराएर खेत तुल्याएका हौँ। हिमालले हाम्रो प्राचीनताको प्रमाण दिन्छ। हिमाल पहिले थिएन, पहिले यहाँ ठुलो समुद्र थियो। त्यस समुद्रको नाम तेथिज थियो। धरतीको चट्टानको दुई पत्र ठोकिएर त्यही तेथिज समुद्र पुरिदै गएर कालान्तरमा हिमाल बनेको थियो। त्यति बेलादेखि नै हामी त्यहाँका बासिन्दा माछाका रूपमा थियौँ। अनि पहाडका चट्टानका सुनाखरीसरह रहेका थियौँ।

कविताको अन्तिम र पाँचौँ परिच्छेदमा भने कविले गुनासो गरेका छन्। यसरी उहिलेदेखि हिमाली देशका बासिन्दाको अनुहारलाई अहिलेको व्यवस्थाले विदेशी भनेर लाज्छना लगाइन्छ। कतिपय त यस्ता हुन्छन्, जो स्वयम् विदेशबाट आएर यहाँ बसेर उल्टो हामी पुराना बासिन्दालाई विदेशी भनेर लाज्छना लगाउँछन्। कवितामा पारि भनेर विदेशी भूमिबाट आएका कर्कश स्वर भएका, कुत्सित राजनीति गर्ने खालका व्यक्तिहरूले हामीलाई विदेशको छाप लगाइदिन्छ। हामी त आफ्नो ठाउँमा न्याउलसरह मिठो अर्थात् नम्र जीवनशैली र बोलीमा रहँदा पनि अशान्त खालका अर्थात् चर्को र कुरूप बोल्ने र कुरूप मानसिकता भएका मान्छेले हामीलाई खेद्रे, धपाउने खालको कुरा गर्दछन्। देशको राजनैतिक व्यवस्थामाथि कविले व्यङ्ग्यको भाव प्रकट गरेका छन्। देशको राजनीति असहिष्णु, शङ्का, अविश्वासमा विकसित भएको छ। यस्तै कुरूप राजनीतिका कारण नै देशका साँचो नागरिक कतिपय राजनैतिक कुरामा बञ्चित, लाज्छित र प्रताडित बन्न परेको वास्तविकतालाई कविले अभिव्यक्त गरेका छन्।

६. निष्कर्ष

कवि मनप्रसाद सुब्बाको आदिम माटोको कुरा कवितामा भारतभूमिमा हाम्रो परापूर्व कालदेखि नै मूल बासिन्दा भएर रहेकाछौं। यहाँको हिमाल पहाड नै हाम्रो जीवन शैलीका अङ्ग बनेका छन्। यहाँ हाम्रो उपस्थिति हजारौं वर्षदेखिको रहेको छ। हामी यहाँका वास्तविक नागरिक हौं। अहिले यो पहाडी-हिमाली भूभाग राजनैतिक कारणले विभिन्न देशमा बाँडिएको छ। यसरी भूभाग विभाजनको कुप्रभावले हामीलाई मर्का परेको छ। हिजोअस्ति विदेशबाट आउनेले प्राचीनकालदेखि रहिआएका हामीलाई उल्टो विदेशीको लाञ्छना लाउँछन् भन्ने भाव अभिव्यक्त गरेका छन्।

७. कठिन शब्द-अर्थ

भूविद्-	जमिनको विषयमा जान्ने वैज्ञानिक।
मूर्तिकार-	माटाको मूर्ति बनाउने शिल्पी।
कुमाले-	माटाको हाँडी र अन्य भाँडा बनाउने शिल्पी।
आदिम-	अत्यन्त पुरानो कुरा।
पुस्ता-	पीँढी, बाजे, बाबु, छोरा नाति हुँदै जाने।
टेथिज-	अहिलेको हाल प्राचीन कालमा टेथिज समुद्र थियो भन्ने वैज्ञानिकहरूको भनाइ छ।
चट्टान-	ढुङ्गाको पहरा, धरतीको विशाल ढुङ्गाहरू।
न्याहुल-	वनमा मिठो स्वर भएको एक प्रकारको चरा।
द्रोण-	महाभारतका गुरुपात्र द्रोणाचार्य जसले एकलव्यलाई धनुर्विद्या सिकाउन नमान्दा एकलव्यले उनको मूर्ति बसाएर गुरु थापेर धनुर्विद्या आफैँ सिकेका थिए। पछि भेट हुँदा द्रोणाचार्यले गुरुदक्षिणाका रूपमा एकलव्यको बुढी औंला मागे। एकलव्यले पनि आफ्नो दाहिने हातको बुढी औंला गुरुदक्षिणा चढाएको कथा महाभारतमा वर्णित छ।

८. अभ्यास

1. तल दिइएका प्रश्नहरूको एक-एक वाक्यमा उत्तर लेख्नुहोस्।

- (क) मनप्रसाद सुब्बाको जन्म कहिले र कहाँ भएको हो?
- (ख) मनप्रसाद सुब्बा कुन विद्यालयमा अध्ययन गरेका थिए?
- (ग) मनप्रसाद सुब्बा कविबाहेक अरु के के हुन्?

- (घ) मनप्रसाद सुब्बाको पहिलो रचना कहिले र कुन पत्रिकामा छापिएको थियो?
- (ङ) मनप्रसाद सुब्बाले कुन पुस्तकका लागि साहित्य अकादमी पुरस्कार पाएका थिए?
- (च) मनप्रसाद सुब्बाले भाषामा कविता अनुवाद गरेका के के हुन्?
- (छ) आदिम माटोको कुरा कवितामा कुन समुद्रको कुरा उल्लेख गरेका छन्?
- (ज) गुरु द्रोण को थिए?
- (झ) कागहरू कहाँबाट आएर कराउँदैछन् ?
- (ञ) 'आदिम माटोको कुरा' कविताको मूल आशय के छ?

2. तल दिइएका वाक्यमा रहेका रिक्ता ठाउँहरूलाई उचित शब्द खोजेर पूरा गर्नुहोस् ।

- (क) मनप्रसाद सुब्बा सफल साहित्यकारका साथै----- पनि हुन् ।
- (ख) मनप्रसाद सुब्बाले सन् १९६९ मा ----- लघुउपन्यास लेखेका हुन् ।
- (ग) सुब्बाका कविता लेखनमा ----- विविधता पाइन्छ ।
- (घ) जो हजारौं वर्ष पुरानो ----- गह्राउँछ ।
- (ङ) म ----- गर्भमा छँदा ।
- च) चट्टानले पनि भन्यो- 'तिमी ----- मेरो काप कापमा' ।
- (छ) आज मेरो ----- र ----- भएर आएको छ ।
- (ज) तिम्रो ----- प्रमाण म दिन्छु'- भन्यो मलाई हिमालले ।
- (झ) मेरो दाहिने हातको ----- चढाएको हो कि होइन ?
- (ञ) जो यहाँ म ----- बास्ता पनि ।

3. तल दिइएका खण्ड 'क' का वाक्यलाई खण्ड 'ख' सित जोडा मिलाउनुहोस् ।

खण्ड (क)	खण्ड (ख)
(क) मनप्रसाद सुब्बाको जन्म	जो आजको नागरिक हो ।
(ख) त्यो आदिम मान्छे	रगत ताजा गह्राउँछ
(ग) मेरो हरेक पुस्तासित पुनर्जन्म	तिमी सुनाखरी फुल्यौ काप कापमा
(घ) आफू सृष्टि भएको	मेरो काप कापमा'
(ङ) चट्टानले पनि भन्यो-	आदिम माटो गह्राउँदैछु
(च) 'तिमी सुनाखरी फुल्यौ	भन्यो मलाई हिमालले
(छ) 'तिम्रो आदिमताको प्रमाण म दिन्छु'-	एक कुशल अनुवादक पनि हुन् ।
(ज) तिमी माछा थियौं !'	लिँदै आउने त्यो
(झ) अनि हजारौं वर्षअघिको	बिजनबारीमा भएको हो ।
(ञ) मनप्रसाद सुब्बा कविबाहेक	त्यो सागरको पानीमा

4. तलका प्रश्नहरूको 100 शब्दभित्र उत्तर लेख्नुहोस् ।

- (क) मनप्रसाद सुब्बा को हुन् र उसको बाल्यकाल कसरी बितेको पाइन्छ?

- (ख) मनप्रसाद सुब्बाका मुख्य मुख्य प्रवृत्तिहरू केके हुन्?
(ग) कविले आफ्नो आदिमताको प्रमाण के के कुराबाट दिन चाहन्छन्?
(घ) कसले काग काग भनेर जिस्काएको छ?
(ङ) कविले कस्तो कस्तो माटोको कुरा गर्दछन्?

5. तलका प्रश्नहरूको 300 शब्दमा उत्तर लेख्नुहोस् ।

- (क) मनप्रसाद सुब्बाको परिचय के के हुन्?
(ख) मनप्रसाद सुब्बाको साहित्यमा पाइने मुख्य विशेषता के के हुन्?
(ग) आफ्नै भाषामा आदिम माटोको कुरा' कविताको विषयवस्तु लेख्नुहोस् ।
(घ) कविलाई आफ्नो परिचय दिन किन बाध्यता आइपरेको छ?
(ङ) आदिम माटोको कुरा कवितामा कस्तो भावको चित्रण गरिएको छ?

९. थप पाठ्य-सामग्री

गौतम, कृष्ण. (२०६४). *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*. काठमाडौं: भृकुटी एकाडेमिक पब्लिकेसन्स ।

छेत्री, शरद्. (२००८). *लेखन अबबोधन*, दार्जिलिङ: श्याम ब्रदर्स ।

मोमिला (सम्पा.). (२०७१). *कलाश्री*. काठमाडौं: नेपाली कला साहित्य डटकम ।

श्रेष्ठ, सुदर्शन, भारतीय नेपाली समालोचना, साथी प्रकाशन, काठमाडौं, विसं २०७५

गोमा शर्मा, भारतीय नेपाली समालोचनाको विश्लेषणात्मक इतिहास, गोर्खाज्योति प्रकाशन, कौब्रुलैखा, मणिपुर, 2017

यो एल.ओ.सी हो

एकाइको संरचना

१. प्रस्तावना
- २-उद्देश्य
- ३- कवि भूपेन्द्र अधिकारीको सङ्क्षिप्त परिचय
- ४- टकर कविता: 'यो एल.ओ.सी. हो'
- ५- 'यो एल.ओ.सी. हो' कविताको शीर्षक सार्थकता
६. 'यो एल.ओ.सी. हो' कविताको केन्द्रीय भाव
७. संरचना र आयाम
८. कथनको ढाँचा र लयविधान
९. कविताको सार
१०. भाषाशैली
११. निष्कर्ष
१२. कठिन शब्दार्थ
१३. अभ्यास
- १४- अन्य सहायक ग्रन्थ

१. प्रस्तावना

भारतको पश्चिमाञ्चल (देहरादुन)-बाट पाँच दशकदेखि निरन्तर कविता सिर्जनामा लागिपरेका कवि हुन्- भूपेन्द्र अधिकारी। उनका आजसम्म तीनवटा काव्यकृतिहरू प्रकाशित छन्। उनले भारतीय नेपाली साहित्यमा कविता विधामा मालै कलम

चलाएका छन्। इस्वी २०१६-मा प्रकाशित 'हतार बाँच्छ जिन्दगी' कविता सङ्ग्रहमा समावेश कविता 'यो एल.ओ.सी हो' उनको एउटा चर्चित र उत्कृष्ट कविता हो। उनको कविता लेखनमा जीवन भोगाइका अनुभूतिहरू, प्रकृतिको वर्णन, प्रगतिशील विचारधारा पाइन्छ। समाजमा रहेको परम्परा, रूढिवाद, अन्धविश्वास, भेदभावजस्ता नकारात्मक तत्त्वहरूको विरोध गरेका छन्। समाजमा छाएको विकृति र विसङ्गतिलाई हटाउने दिशामा उत्प्रेरक भावहरू प्रकाश पारेका छन्।

२. उद्देश्य

कवि भूपेन्द्र अधिकारीको कविता सिर्जनामा देखिएको विशेषता हो-राष्ट्रिय भावना वा देशभक्ति भावधारा। उनका कविताहरूमा प्रगाढ रूपमा देशप्रेम, श्रद्धा, भक्तिका भावहरू पाइन्छन्। त्यस्तै भावमा आधारित कविता हो- 'यो एल.ओ.सी. हो'। यो कवितामा मातृभूमिप्रति सम्मान राख्नु, स्वाभिमान प्रकट गर्नु, देशप्रति तावेदार रहनु, देशरक्षा गर्नु, देशप्रति श्रद्धाभक्त रहनु, सधैं देशको शान्तिलाई प्रवाहित गरिरहनु, वाह्य आतङ्कवादी एवम् देशको सुरक्षालाई खलबलाउने कारकदेखि देशवासी सतर्क र सचेत रहनुपर्ने सन्देशलाई पाठक तथा विद्यार्थीप्रति परिचय गराउनु नै यस एकाइको उद्देश्य रहेको छ।

३-कवि भूपेन्द्र अधिकारीको सङ्क्षिप्त परिचय

भूपेन्द्र अधिकारी भारतीय आधुनिक नेपाली साहित्यमा कविको रूपमा चिनिन्छन्। उनी राम्रो र छोटो-मिठो कविता लेख्छन्। भारतको उत्तराखण्ड गढी केन्द्र देहरादुनमा बस्छन्। उनले त्यहाँ अखिल भारतीय नेपाली भाषा समितिजस्तो प्रतिष्ठित संस्था सञ्चालन गर्दै आइरहेका छन्। देहरादुनका नेपाली साहित्यिक गतिविधिहरूमा उनको ठूलो हात रहेको पाइन्छ। 'हामी दुईका मुक्तक' सन् १९८३ बाहेक प्रेम स्मृति प्रकाशन, देहरादुनद्वारा प्रकाशित 'हतार बाँच्छ जिन्दगी' (सन् २०१६) -मा प्रकाशित भएको पाइन्छ। आधुनिक भारतीय नेपाली साहित्यमा भूपेन्द्र अधिकारी पनि एकजना टिप्रेपर्ने नामहरूमा पर्छन्। उनी कविता खूबै रुचाएर पढ्छन्, अनि कविता लेख्छन्। साहित्यका अन्य विधाहरूमा उनले कलम चलाएको देखिँदैन। केवल शुरुदेखि आजसम्म कविता नै सिर्जना गरेको पाइन्छ। यसैले अधिकारीलाई विशुद्ध कवि भनिरहँदा फरक नपर्ला। यस्ता स्रष्टा कविको जन्म ६ सेप्टेम्बर १९५१ मा लोले बस्ती, कालेबुङ, पश्चिम बङ्गालमा भएको हो। भूपेन्द्र अधिकारी स्व. प्रेम अधिकारी र स्व. बुद्धिमाया अधिकारीका पाँच छोरा, एक छोरीमध्ये ज्येष्ठ सुपुत्र हुन्।

भूपेन्द्र अधिकारीले गाउँकै प्राथमिक पाठशालाबाट शिक्षा आरम्भ गरी कालेबुङबाटै माध्यमिक र उच्च माध्यमिक परीक्षा उत्तीर्ण गरेका हुन्। उच्च शिक्षाका निम्ति कलेजबाट स्नातकसम्मको शिक्षा हासिल गरी व्यावहारिक जीवनमा लागिपरे। उनी शिक्षा विभागमा कार्यरत छन्। इस्वी १९८८ मा श्रीमती डा.मनकुमारी गौतम (एम.डी.)-सित वैवाहिक जीवनमा बाँधि। उनकी श्रीमती डा.मनकुमारी गौतमले हरिद्वार मेडिकल कलेजमा गाइनो एम.डी. पदमा रही सेवा पुऱ्याइरहेकी छन्।

उनले विद्यार्थीकालदेखि नै साहित्यमा चासो राख्थे। शैक्षिक भ्रमण, साहित्य सिर्जना (कविता विधामा) एवम् सम्पादनमा उनको बढी रुचि देखिन्छ। उनको पहिलो प्रकाशित रचना 'सबेर आउँछु अबेर फर्कन्छु' कविता हो, जुन रचना 'मादल' (सन् १९७६) पत्रिकामा (सम्पादक प्रा. गोपी नारायण प्रधान) प्रकाशित रहेको पाइन्छ। उनको साहित्यिक जीवनको श्रीगणेश यसरी

कविताबाटै भएको देखिन्छ। उनका कविताहरू विशेषगरी दियालो, स्रष्टा, हामी, मादल, हिमालोक, पूर्वालोक, हाम्रो भाषा र मञ्जरी पत्र-पत्रिकातिर निरन्तर प्रकाशित रहेको पाइन्छ। उनका आजसम्म प्रकाशित साहित्यिक कृतिहरूमा 'हामी दुईका मुक्तक' (राज के. श्रेष्ठसित संयुक्त रूपमा) मुक्तक सङ्ग्रह, सन् १९८३, 'सम्झनामा' (कविता सङ्ग्रह, सन् १९९०) र 'हतार बाँच्छ जिन्दगी' (कविता सङ्ग्रह, सन् २०१६) आदि हुन्। उनले कविता निरन्तर सिर्जना गरेपनि कम्तिरूपमा पत्र-पत्रिकातिर प्रकाशित गरेका छन्। उनी प्रकाशित गर्नमा कम रुचि राख्छन्। उनका केही कविताहरू २१ वटा भारतीय भाषाहरूमा अनुवाद भइसकेको पाइन्छ। भारतको पश्चिमी अञ्चल (देहरादुन)-बाट निरन्तर कविता लेखे कवि हुन्। उनले हिन्दी भाषामा पनि धेरै राम्रा-राम्रा कविताहरू सिर्जना गरेका छन्। उनी पश्चिमी अञ्चलका हिन्दी साहित्यमा चर्चित कवि पनि हुन्। उनी साहित्यमा जति पनि पुरस्कारले पुरस्कृत भएका छन् ती सबै पुरस्कारहरू कविता विधामा नै प्राप्त गरेका देखिन्छ। यसर्थ उनी खाँटी कवि हुन्।

उनको कवि व्यक्तित्व जति उचाइमा छ उति नै द्रष्टा व्यक्तित्व उचाइमा रहेको पाइन्छ। उनी कुशल सम्पादक पनि हुन्। उनीद्वारा सम्पादित साहित्यिक पत्र-पत्रिकाहरू नेपाली साहित्य परिषद् शिलाङद्वारा प्रकाशित 'मादल'का सह-सम्पादक, मित्र मण्डली शिलाङ, मेघालयद्वारा प्रकाशित साहित्यिक पत्रिका 'पूर्वालोक', नेपाली साहित्य सम्मेलन सिक्किमद्वारा प्रकाशित साहित्यिक पत्रिका 'सम्मेलन पत्रिका', नेपाली परिषद् देहरादुनद्वारा प्रकाशित साहित्यिक पत्रिका 'हामी', अखिल भारतीय नेपाली भाषा समितिद्वारा प्रकाशित कथा सङ्ग्रह, कविता सङ्ग्रह साथै साहित्य अकादेमीद्वारा प्रकाशित 'युद्ध साहित्य' (सन् २०१९) जस्ता स्तरीय सङ्ग्रहणीय पत्रपत्रिका सम्पादन गरिसकेका छन्। त्यसबाहेक, उनले सम्पादन गरेका झण्डै आधा दर्जन समाचार पत्रहरू पनि छन्। गोर्खाली सुधार सभा देहरादुनको मुखपत्र, खबर पत्रिका 'हिमालय आज', देहरादुनबाट प्रकाशित साप्ताहिक नेपाली समाचार पत्र 'दून सम्वद्' आदि समाचार-पत्रहरू पनि सम्पादन गरेका छन्।

उनी भारतका विभिन्न सामाजिक, साहित्यिक एवम् विभिन्न संघ-संस्थामा संलग्न रही आफ्नो अहम् भूमिका निर्वाह गरेका छन्। सन् १९७२ देखि १९८१ सम्म भारत स्काउट्स एन्ड गाइड्स शिलाङ मेघालयमा रही आफ्नो निःस्वार्थ सेवा पुऱ्याएका थिए। सन् १९७५ देखि आजसम्म मित्रमण्डली शिलाङका संस्थापक सञ्चालक बनेर मित्र मण्डलीका कार्यलाई अघि बढाइरहेछन्। सन् १९७५ देखि १९८० सम्म इन्डियन रेड क्रस सोसाइटी मेघालयको कोषाध्यक्ष पदमा रही सेवा पुऱ्याएका थिए। त्यसरीनै सन् १९७६-मा नेपाली साहित्य परिषद् शिलाङका साहित्य सचिव, सन् १९८२-१९८८-सम्म भारत स्काउट्स एन्ड सिक्किमको साङ्गठनिक आयुक्त एवम् संयुक्त सचिव, सन् १९८२-मा नेपाली साहित्य सम्मेलन इन्डियन रेड क्रस सोसाइटी, सिक्किमका संस्थापक राज्य सचिव, सन् १९९९-देखि २००३ सम्म साहित्य अकादेमी नयाँ दिल्लीका नेपाली भाषा परामर्श समितिका सदस्य, सन् २००६-मा पोएट्स फाउन्डेसन उत्तराखण्ड राज्य शाखाका अध्यक्ष, सन् २०००-मा नेपाली परिषद् देहरादुनका संस्थापक अध्यक्ष, स्थापना कालदेखि सन् २००८-सम्म भारतीय गोर्खा परिसंघका महासचिव जस्ता उच्च पदमा रही सामाजिक, जातीय, भाषा-साहित्यका निम्ति योगदान पुऱ्याइरहेका छन्।

भाषा-साहित्य एवम् सामाजिक कार्यमा योगदान पुऱ्याए बापत् सन् १९७६-मा राष्ट्रपति पुरस्कार, सन् २०००-मा पश्चिम सिक्किम साहित्य प्रकाशनद्वारा कविताका निम्ति स्रष्टा पुरस्कार, दार्जिलिङ साहित्य सम्मेलनद्वारा सन् २००१ मा कविताका

निम्ति दियालो पुरस्कार, नेपाली नागरिक मञ्चद्वारा सन् २००५-मा अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक स्वर्ण सम्मान, मातृभूमि साहित्य समाज हेटीडा, मकवानपुर नेपालबाट वि.स.२०६९-मा मातृभूमि राष्ट्रिय सम्मान, महाकवि देवकोटा शताब्दी महोत्सव नेपाली साहित्य सम्मेलन काठमाडौं, नेपालबाट सन् २०१०-मा सम्मान, नेपाली साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान गोदावरी कैलाली, नेपालबाट सन् २०११-मा सम्मान, विशेष सन् २०११-मा अकादमी सम्मान, पञ्जाब कला साहित्य अकादेमी जालन्धर, साहित्य कविता परिसंवाद, सन् २०१४-मा अल इन्डिया रेडियो हैदराबादबाट र प्रथम अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली कविता महोत्सव, सन् २०१७-मा नेपाली विद्यार्थी समाज, साउथ एसियन युनिभर्सिटी नयाँ दिल्लीबाट सम्मान आदि जस्ता सम्मान र पुरस्कारले पुरस्कृत भएका छन्।

उनको नेपाली कविता साहित्य यात्रामा आजसम्म तीनवटा कविता सङ्ग्रह प्रकाशित छन्। उनका फुटकर रचनाहरू नेपाली पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित भइरहेका पाउँछौं। साहित्य अकादेमी नयाँ दिल्लीबाट प्रकाशित अधिकारीकै सम्पादनमा 'युद्ध साहित्य' ग्रन्थ पनि प्रकाशित छ। उनले कविता विधामा मात्र कलम चलाएका हुनाले उनी मूलतः कवि हुन्।

४. फुटकर कविता: 'यो एल.ओ.सी. हो'

आकार र आयतनमा मुक्तक कविताभन्दा लामो तथा विस्तृत किसिमको कवितात्मक एकाइलाई फुटकर कविता मानिन्छ। कम्तिमा पनि दुई श्लोक तथा छ हरफभन्दा माथिको लघु कविताको रूपलाई आकारगत दृष्टिकोणमा फुटकर कविता भनी चिन्हित गरिन्छ। 'यो एल.ओ.सी. हो' शीर्षक कविता गद्यात्मक लयमा लेखिएको फुटकर कविता हो। यसमा कवि भूपेन्द्र अधिकारीले सूक्ष्म आख्यान प्रयोग गरेर आफ्नो सिर्जनशील प्रतिभा र अवधारणालाई पोखेका छन्। प्रस्तुत कविता 'हतार बाँच्छ जिन्दगी' कविता सङ्ग्रह (सन् २०१६)बाट निकालिएको हो।

५. 'यो एल.ओ.सी. हो' कविताको शीर्षक सार्थकता

'यो एल.ओ.सी. हो' कविताको शीर्षक अङ्ग्रेजी भाषाको शब्द हो। एल=लाइन, ओ=अफ्, सी=कन्ट्रोल, अर्थात् 'लाइन अफ् कन्ट्रोल' जसको नेपालीमा अर्थ हुन्छ-नियन्त्रण रेखा। नियन्त्रणको अर्थ बृहत् शब्दकोशमा- नियम वा बन्धनमा राख्ने काम, व्यवस्थित स्थिति वा अनुशासन, पूर्वकको अधीनता, शक्ति प्रयोगबाट हुने वा गरिने अशान्त स्थितिको दमन। त्यसरी, गोर्खा शब्दकोशमा पनि नियम वा कुनै किसिमको बन्धनमा राख्नु अर्थमा अघि बढाएको पाइन्छ। विल्यम बर्क एस.जे.-को सही शब्दकोशमा नियन्त्रणलाई अधीनता, इन्द्रियनिग्रह, उपशमन, काबू, तह आदि जस्ता अर्थमा जन्माएका पाइन्छ। जनभाषा तथा जिब्रोले टिप्र सहज होस् भन्ने दृष्टिकोणमा कविले 'यो एल.ओ. सी. हो' भन्ने शब्द प्रयोग गरेका होलान् भन्ने अन्दाज लगाउन सकिन्छ। 'नियन्त्रण रेखा'-भन्दा 'एल.ओ.सी.' भनिरहँदा पाठकवर्गले सहजरूपमा बुझ्नु भन्ने ध्येय पनि देखिन्छ। दुई देशमाझ रहेको यो सिमाना रेखा हो जसको कुनै पनि समयमा युद्ध वा कुनै प्रकारको अशान्ति माहौल रहेको हुनाले दुई देशमाझ शान्ति र सुरक्षा कायम रहोस् भनेर बाँधिँएको सीमारेखालाई नियन्त्रण रेखाले बाँधेको हुन्छ। तीसै दिन-बारै महिना र चौबीसै घण्टा यो रेखाको छेउछाउ चहलपहलको देखरेखमा देशका सिपाहीहरू तैनाथ रहन्छन्, आ-आफ्नो देशको सुरक्षा र

समृद्धिमा खटेका हुन्छन्। त्यहाँ कुनै पनि चहलपहल, खोजीनिधि, हिँडुल गर्नुका निम्ति सहीछाप चाहिन्छ। भारत देशका विभिन्न छिमेकी देशहरूसित सीमारेखा हुँदाहुँदै पनि कतिवटा देशसित सतर्कता र सचेतता अप्राउनुपर्ने, आतङ्कवाद, द्वन्द्व, युद्धको सम्भावना रहिरहेको हुनाले यस्ता देशसित रहेको नियन्त्रण रेखामाथि कविले त्यहाँको वातावरण, समय र स्थितिलाई दर्शाएर देशवासीप्रति सतर्क एवम् सचेत रहने सन्देशलाई कवितामा प्रकाश पारेका छन्। यसर्थ 'यो एल.ओ.सी. हो' शीर्षक सार्थक देखिन्छ।

६. 'यो एल.ओ.सी. हो' कविताको केन्द्रीय भाव

आफ्नो जन्मभूमि वा मातृभूमि भारतदेशमा आतङ्कवादी, विभिन्न प्रकारको देशद्रोही कर्मकाण्डले छाएको अशान्तिले देशको विकास र उन्नतिमा अवरोध ल्याउँछ। भारतीय जनजीवनमा सन्नास र भयको सिर्जना हुन्छ। एल.ओ.सी. अर्थात् 'लाइन अफ कन्ट्रोल' (नियन्त्रण रेखा) भारत र पाकिस्तानको सिमाना रेखा हो जहाँ दुई देशमाझ विवाद र आक्रमण भइरहन्छ- कारगिलको युद्ध, सियाचिनको युद्ध आदि। पाकिस्तानबाट आतङ्कवादी एवम् विभिन्न आक्रमणीय कारकहरू देशमा भित्रिन्छन्। देशमा हिंसा, बम-विस्फोट आदिले साधारण जनताको अकालमै मृत्यु हुन्छ। देशको समृद्धि र विकासमा बाधा पुग्छ। यस्तो नियन्त्रण रेखालाई उल्लङ्घन गर्नेप्रति गिद्धे नजर राख्नुपर्छ। हामी भारतीय नागरिकले सतर्क र सचेत भएर त्यस्ता देशलाई हानि पुऱ्याउने कारकलाई नष्ट गर्नुपर्छ। देशलाई सुरक्षित र शान्त बनाइराख्ने हामी आम नागरिकहरूको पनि परम कर्तव्य हो भन्ने उद्देश्यलाई 'यो एल.ओ.सी.हो' कवितामा प्रस्तुत गरेका छन्।

७. संरचना र आयाम

'यो एल.ओ.सी. हो' कविता जम्मा १०४ पङ्क्ति (हरफहरू)-मा संरचित छ। कविता एक शब्ददेखि छः शब्दसम्म पङ्क्ति संरचनामा आबद्ध रहेको देखिन्छ। गद्यात्मक कविताको स्वतन्त्र र साङ्गीतिक लय प्रवाहमा संरचित रहेको पाइन्छ। यस कविताको वाह्य संरचना हेर्दा लघु आकारको फुटकर कविताको रूपमा रहेको देखिन्छ। आन्तरिक संरचना हेर्दा कवि अधिकारीको दीर्घ जीवनका अनुभव तथा खारिएका अनुभव, परिपक्व अभिव्यक्ति पाइन्छ। आफ्नो जन्मभूमिप्रतिको प्रगाढ श्रद्धा-भक्ति र सुरक्षाका निम्ति विभिन्न अध्ययनको बुझाइ र अनुभवका बौद्धिक कोमल भावलाई उतारेका छन्। देशले भोगिरहेको यथार्थ समयको चित्रण र परिस्थितिलाई सुस्पष्ट अभिव्यक्ति प्रवाहले कविता अति नै मार्मिक र ग्रहणीय बनेको छ। यस कविताले प्रत्येक देशवासीको हृदयलाई छुने र सचेत रहने दिशामा अघि बढेको पाइन्छ। देशभक्ति वा राष्ट्रिय भावले पोतिएको कवितामा परिष्कारयुक्त परिमार्जित भाषाशैलीमा र शिल्पविधानको सुसंयोजनमा कविता उत्तम किसिमले पुष्ट भएको पाउँछौं।

८. कथनको ढाँचा र लयविधान

'यो एल.ओ.सी. हो' कवितामा प्रथम पुरुषात्मक दृष्टिबिन्दुमा आधारित रहेको पाइन्छ। कविले नियन्त्रण रेखामाथिको सचेतना र सतर्क गराएका वैचारिक अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी कथन पद्धतिमा प्रस्तुत गरेका छन्। वारि र पारि भनेर आफ्नो

देश र छिमेकी देशलाई सङ्केत गरेका छन्। आँखाले वस्तुगत रूपमा नदेखिने, कल्पना गरेका रेखालाई बुझ्न र चित्र सकिन्छ। यो मान्छेका लागि मात्रै होइन, यो देश-रक्षाका लागि पनि हो भनी खोज, चिन्तन, चानमारी, धोखा, लेखा-जोखा आदिजस्ता शब्दद्वारा कवितामा यथार्थ वैचारिक चिन्तनलाई दर्शाएका छन्। सहज र सरल ढङ्गमा प्रवाहमूलक कलात्मक भाषामा रहेको यो कविता मुक्त लयात्मक, गेयात्मक रूपमा रहेको पाइन्छ। कवितामा देख्छ, सुन्छ, बुझ्छ, चिन्छ, बनाएको, लगाएको, असिना, पसिना, बाँटेको, साटेको, काटेको, डर, कर, लुकामारी, चानमारी, धोखा, लेखा-जोखा, कोही, कोही, लाग्छ आदि शब्दको आवृतिले आन्तरिक अनुप्रासीयता बनेको पाइन्छ। यसर्थ कवितामा श्रुतिरम्य आयोजना ठाउँठाउँमा रहेको अन्त्यानुप्रासले दरिलो भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ। यसरी प्रभावकारी कथन ढाँचा र लयात्मक प्रवाहमा कविता बगेको देखिन्छ। लयात्मक तथा सङ्गीतात्मक लय विधानले कविता श्रुति मधुरको संयोजनमा रहेर उत्कृष्ट बन्न गएको देखिन्छ।

९. कविताको सार

‘यो एल.ओ.सी.हो’ कवितामा कवि भूपेन्द्र अधिकारीले देशको सुरक्षामा तथा विभिन्न प्रकारको घुसपैठ, आतङ्कवादी, देशमाथि आक्रमण गर्ने तत्त्वहरूदेखि बाँझ कोरिएको नियन्त्रण रेखामाथि आफ्नो राष्ट्रप्रेम भाव, देशसुरक्षाको भाव पोखेका छन्। देशको एक छेउदेखि अर्को छेउसम्म जहाँबाट देशलाई खतरा छ त्यहाँबाट अर्को देशका शत्रुहरू नछिर्नु भनी लामो रेखा जो आँखाले देखिँदैन, कल्पनामा अड्कल काट्न सकिन्छ, कानले सुन्न सकिन्छ, देशरक्षाको भाषाले बुझ्न र चित्र सकिन्छ त्यही रेखा हो- एल.ओ.सी (नियन्त्रण रेखा) भनेर कविले नियन्त्रण रेखामाथि आफ्नो वैचारिक भाव पोखेका छन्।

यो नियन्त्रण रेखा ती शत्रुरूपी मान्छेका लागि बनाइएको हो। यो देशले देशकै निम्ति लगाएको नियन्त्रण रेखा हो, जहाँ देशको सुरक्षामा खटिएका सिपाहीहरू यसको देखरेखमा तीसै दिन, बारै महिना, चौबिसै घण्टा खटिएका हुन्छन्। उनीहरू बर्खायाम, पानीझरी, आँधीबेह्री, असिना-पसिना, पूजा-अर्चना, चाड-बाड, तीर्थव्रत केही नभनी निषध्यानले तैनाथ नियन्त्रण रेखामा खटिरहेका हुन्छन्। मातृभूमिका निम्ति उनीहरूले महत्त्वपूर्ण समय र उमेर बलिदान गरेका हुन्छन्। यो नियन्त्रण रेखा सुनसान, उजाडलागदो हुन्छ र त्यहाँ कसैको पनि चहल-पहल हुँदैन। यदि हलचल भयो भने गोलीबारुद चल्छ, यहाँ सुनिँदैन गुपचुप वार्तालाप, पदचाप। यहाँ कतैबाट कोही आउँछ कि भन्ने निगरानी रहन्छ। यो आवादीबिनाको बस्तीमा खटिएका देशरक्षकहरू मात्रै हुन्छन्। देशसित देश काटिएको हुन्छ। वारि आउन र पारि जान जगजगी हुन्छ। नियन्त्रण रेखाको क्षेत्रमा सहानुभूति नचल्ने दुवानी हुन्छ। यहाँ केवल भय र सन्त्रासको वातावरण हुन्छ। नियम र कानूनको धारा लागेको हुन्छ। यहाँ सरकारी अनुमति चाहिन्छ। नियन्त्रण रेखाका खुल्ला आकाशसमेत बन्दी रहेको हुन्छ। यहाँ देशको स्पन्दन हुन्छ। यसलाई सधैं तैनाथ रहेको सिपाहीले अज्ञातलाई चियो गर्छ।

चौबिसै घण्टा तैनाथ रहेका देशरक्षकले नियन्त्रण रेखाका चिन्तन, मन्तन, लुकामारी, चानमारी, धोखा आदिलाई लेखा-जोखा पनि गर्छन्। उनीहरू आँखाभरि एल.ओ.सी. बोकेर बन्दुकको सिरानी, औँसीको कालो रात, पुर्णको जुनेली रात, मध्य दिनको चर्को घाममा आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गरिरहेका हुन्छन्। यो एल.ओ.सी.-को तैनाथ सुरक्षाले देशको भविष्य, भूत,

वर्तमानलाई सङ्केत गर्छ। यो राष्ट्रको अनुशासनमा भएको सुरक्षा भनेको राष्ट्रको सम्मान हो। यसमा देश रक्षाको रूपमा खटिएको रक्षाकर्मीको त्याग र समर्पणले देश शान्त र उन्नत भएर जान्छ। देशवासी आनन्दको निद्रामा सुत्छन्। यो एल.ओ.सी. भनेको देश-देशको एक प्रबन्ध पनि हो। अर्को देशको मान्छे भनेको परिवारमा नमिल्ने सन्तान हो। उनीहरू हाम्रा शत्रु हुन्। उनीहरूले कविले, आमाहरूले पर्खिबसेको एक निन्याउरो विहान हुन्, छाती चिरेर पसेको शत्रुको वाण हुन् भनेर देशवासीलाई सतर्क र सचेत गराएका छन्। यदि नियन्त्रण रेखालाई उल्लङ्घन गर्‍यो भने हाम्रो देशवासीमाथि सन्तास, हिंसा, पीडा, हत्याजस्ता अमानवीय तत्वहरू आइलाग्छन्। तिनीहरूले हामीलाई नष्ट-भ्रष्ट गर्छन्। तिनीहरूको प्रवेशले हाम्रो आफ्नै आँगनमा चिहान हुने छ। यसर्थ हामी सुरक्षाकर्मीहरूसितै देशवासी पनि आफ्नो देशको रक्षामा सधैं सतर्क र सचेत रहनुपर्छ भनी आफ्नो भाव पोखेका छन्।

१०. भाषाशैली

कविताको शीर्षक अङ्ग्रेजी शब्दमा प्रयोग गरिए पनि कविताभित्र अङ्ग्रेजी शब्दहरू प्रयोग गरिएको पाइँदैन। वाक्यात्मक संरचनाको हिसाबले हेर्दा कविले भारतीय नेपालीहरूका जनजिब्रोको सरल भाषालाई प्रयोग गरेका छन्। कलात्मक भाषामा तयार पारेका कवितालाई सरल र सहज शब्दद्वारा बुनेका छन्। यसरी भाषिक संरचनाको दृष्टिले हेर्दा सरल भाषा प्रयोग गरी गहन विषयलाई कवितामा प्रस्तुत गरेका छन्। बौद्धिक चिन्तन तथा विचारको गहिराइले कविताको कथनशैली माझिएर गएको देखिन्छ। सरल र सरस रूपमा पाठकले कवितालाई ग्रहण गर्नसक्ने स्पेसहरू रहेको पाइन्छ। प्रखर भावविधानमा प्रवाहमूलक लयविधानले कविताको संरचना र व्यञ्जनाशक्तिमा उभिएका कविता भाषाशैलीको दृष्टिमा सरल, सुबोध, कलात्मक र प्रभावकारी पाइन्छ।

११. निष्कर्ष

‘यो एल.ओ.सी. हो’ भनेर कविले राष्ट्रका शत्रुहरूलाई जनाएका छन्। वारिका निम्ति पनि र पारिका निम्ति पनि हो यो नियन्त्रण रेखा। यो नियन्त्रण रेखालाई नाघ्ने प्रयास नगर भनी छिमेकी शत्रुराष्ट्रलाई सचेत गराएका छन्। हाम्रो देशको रक्षाका निम्ति सिपाहीहरू दिनरात नभनी खटिरहेका छन्। यो सुनसान बस्तीमा चौबीसै घण्टा, तीसै दिन, बाह्रै महिना, वर्षाझरीको पानी, शरद ऋतुको आँधीबेही, असिना, हिउँ, पसिना सबै सहेर आफ्नो देशलाई सुरक्षा गरिरहेका/दिइरहेका छन्। यो नियन्त्रण रेखामा चहल-पहल, पदछाप, गुपचुपको कडा निगरानी राखेका छन्। त्यसैले देशमा शान्ति र विकास छाइरहेको छ। नियन्त्रण रेखा पार गरेर आतङ्कवादीको आक्रमणलाई कडा नजरले डटेर खटेका हाम्रा वीर सिपाहीहरूको कर्तव्यको लेखा-जोखा गर्ने, चिन्तन-मन्यन गर्ने अनि लुकामारी गरेर छल गरेर नियन्त्रण रेखाको उल्लङ्घन गर्नेलाई दिनरात सजाय दिने अधिकार छ। यसैले त उनीहरूले दिनरात काँधमा बन्दुक राखेर आफ्नो ज्यानलाई जोखिममा राखेर देशका निम्ति कर्तव्य निर्वाह गरिरहेका छन्। उनीहरूले आफ्नो देश मातृभूमिको सुरक्षा गरिरहेका छन्। हामी देशवासीहरू अझै सतर्क बसौं। नियन्त्रण रेखा उल्लङ्घन गर्नेहरूप्रति कडा नजर राखौं। हामी सचेत बनौं नत्र भोलिको दिनमा ती शत्रुहरू हाम्रो मातृभूमिको आँगनमा आएर हाम्रो चिहान

बनाउँछन् भनी देशवासीहरूप्रति सतर्क र सचेत भावहरू कवितामा व्यक्त गरेका छन्। कविले देशप्रेम, देशभक्तिका प्रबल र सशक्त भावहरू पोखेका छन्। यो कवितालाई राष्ट्रिय भावनाको एउटा उत्कृष्ट काव्य सिर्जना मान्दा फरक नपर्ला। भारतवासीको हृदयमा, मस्तिष्कमा अझै उग्र राष्ट्रभावलाई प्रचार-प्रसार गर्ने उद्देश्यमा अघि बढेको देखिन्छ।

१२. कठिन शब्दार्थ

तीसै दिन = महिनामा रहेका तीस दिन। बाह्रै महिना = बारह महिना। चौबीसै घण्टा = चौबीस घण्टा। तमास = अनौठो किसिम वा ढाँचा, उदैक। शून्यता = सुनसान ठाउँ। चहल-पहल = खुशीको कामकाज, मनोरञ्जनको चटपटी, रमणीयता। हलचल = हल्लने, चल्ने र चलबलाउने काम, जनमानसमा त्रास र आतङ्क फैलँदा हुने हल्ला-खल्ला। गुपचुप = बाहिर प्रकट नहुने गरी भिन्नभिन्नै कुनै कामकुरो दबाउने चाल, ढाकछोप, चुपचाप। वार्तालाप = कुराकानी, वार्ता। पदछाप = पाउको छाप, पाइलाको चिह्न। आबादी = बस्ती, बसोबासो भएको ठाउँ, कुनै देशको जनसङ्ख्या, जनसमूह। तैनात = तैनाथ गरिएको व्यक्ति, अधिकारवाला। बर्खासास = वर्षा ऋतुको महिना। आँधीबेही = आँधी, हावा-बतास। अर्चना = देवीदेवताको प्रीतिका निम्ति गरिने पूजा, ठूलाबडालाई गरिने आदर वा सत्कार। तीर्थवर्त = भगवानको नाममा वा तीर्थको नाममा गरिने उपवास। बलिवेदी = बलिदान दिने ठाउँ। अभिनन्दन = कुनै महत्त्वपूर्ण कामकुरा वा योगदान गर्ने व्यक्तिलाई गरिने स्वागत, सत्कार, प्रशंसा। दुवानी = दुई आनाको समुदाय, दुअत्री। सहानुभूति = अरूको मनमा भएको दुःखको अनुभूतिबाट संवेदित भई आफूलाई हुने अनुभूति, अरूको दुःख देखेर वा सुनेर आफ्नो मनमा हुने सहानुभव। अनुमति = कुनै कामकारवाई आदिका लागि पाइने वा दिइने स्वीकृति, आदेश, आज्ञा, हुकुम। छ्याङ्ग = अन्धकार वा बादल हुस्सु आदि हटेर छर्लङ्ग भएको, स्पष्ट, सहजै देखिने, नछोपिने। अज्ञात = नजानेको, नचिनेको, अपरिचित, प्रकट नभएको। स्पन्दन = बिस्तारै हल्लिने काम, कम्पन, अलिअलि चल्ने काम, धुकधुकी। चानमारी = ताकेर हान्नु। लुकामारी = परम्परामा लुके र फेला पार्ने गरी खेलिने प्रसिद्ध बालखेल, कुक्कु, लुकालुक। लेखा-जोखा = लेख+जोख। बिस्कन = घाममा सुकाउनका निम्ति फिँजाइएको अन्न। अंगभर = शरीरका भिन्न-भिन्नै भाग, शरीरका विभिन्न टुक्रा। चोर्दा = चोर्ने क्रिया हुँदा। अभिशाप = कुनीयतपूर्वक गरिएको गाली, सराप, श्राप, आरोप, कलङ्क। जहान = एकै भान्सामा खाने व्यक्ति, एकैघरका मानिस। निशान = निसान। निन्याउरो = निदाउरो। बाण = धनुको ताँदोमा फेद अड्याई ताँदो आफूपट्टि तानेर लक्ष्यभेद गर्न वेगसँग छोडिने, टुप्पो तीखो र दुवैतिर धार भएको प्राचीन हतियार, काँढ। चिहान = मुर्दा गाड्ने ठाउँ, मरेको मान्छे गाडिएको ठाउँ।

१३. अभ्यास

तल दिएका प्रश्नहरूका सही उत्तरमा (X) चिन्ह लगाउनुहोस्।

क. 'यो ए.ओ.सी. हो' कविता कुन कविता सङ्ग्रहबाट निकालिएको हो?

१. सम्झनामा कविता सङ्ग्रह

२. हामी दुईका मुक्तक
 ३. हतार बाँच्छ जिन्दगी
 ४. मादल
- ख. कवि भूपेन्द्र अधिकारीको जन्मस्थान हो-
१. कालेबुङ
 २. दार्जिलिङ
 ३. देहरादुन
 ४. सिलगढी
- ग. कवि भूपेन्द्र अधिकारीले सन् २०००-मा प्राप्त गरेका साहित्यिक पुरस्कार हो-
१. स्रष्टा पुरस्कार
 २. प्रक्रिया पुरस्कार
 ३. सम्मेलन पुरस्कार
 ४. अकादेमी पुरस्कार
- घ. कवि भूपेन्द्र अधिकारीका पिताको नाम
१. स्व. प्रेम अधिकारी
 २. स्व. प्रीतिलाल अधिकारी
 ३. स्व. मणिलाल अधिकारी
 ४. स्व. कृष्णदेव अधिकारी
- ङ. भूपेन्द्र अधिकारीको पहिलो कविता प्रकाशित भएको पत्रिका हो-
१. मादल
 २. दियालो
 ३. उदय
 ४. बिन्दु
- च. यो मान्छेले मान्छेकै निम्ति मात्रै बनाएको, यो देशले देशकै मात्रै लगाएको भनेर बुझिन्छ-
१. एल.ओ.सी.
 २. एल.ए.सी.
 ३. सिमाना रेखा
 ४. द्राघिमांश रेखा

छ. एल.ओ.सी देशको हो-

१. प्रबन्ध
२. कार्यक्रम
३. कानून
४. अपराध

ज. 'हक्केलामा राखेको प्राण हो' भनेर सतर्क गराएका छन्-

१. शत्रुलाई
२. मित्रलाई
३. देशवासीलाई
४. साथी-भाइलाई

झ. 'एक निन्याउरो विहान हो' भनेर कविले सङ्केत गरेका छन्-

१. जागै बसेको
२. ननिदाएको रात
३. उज्यालो बिहान
४. अँध्यारो बिहान

ञ. 'बलिवेदी' -को अर्थ हो-

१. बलिदान गर्ने ठाउँ
२. पूजा गर्ने ठाउँ
३. युद्ध गर्ने ठाउँ
४. सम्झौता गर्ने ठाउँ

ट. 'सधैं तैनात एक-दुई गस्ती' भनेर कवितामा कसलाई बुझाएका छन्?

१. देशको सिपाही
२. देशका जनता
३. शत्रुपक्षको मान्छे
४. आतङ्कवादी

ठ. 'मध्यदिनको बन्दुक बिस्कन' - को अर्थ हो-

१. घाममा उभिएको बन्दुकधारी सिपाही
२. घाममा सुकाएको बन्दुक

३. मध्यदिनको चर्को घाममा बन्दुक बोकी खटेको सिपाही
४. मध्यदिनको घाममा सेकाएको बन्दुक
- ड. कवि भूपेन्द्र अधिकारी राष्ट्रपति पुरस्कारले पुरस्कृत भएका हुन्-
 १. सन् १९७६-मा
 २. सन् १९७५-मा
 ३. सन् १९८०-मा
 ४. सन् १९९०-मा
- ढ. भूपेन्द्र अधिकारी पश्चिम सिक्किम साहित्य प्रकाशनद्वारा सन् २०००-मा स्रष्टा पुरस्कारले पुरस्कृत भएका थिए-
 १. कविताका निम्ति
 २. कथाका निम्ति
 ३. निबन्धका निम्ति
 ४. संस्मरणका निम्ति
- ण. भूपेन्द्र अधिकारी मातृभूमि साहित्य समाजबाट सन् २०६९-मा 'मातृभूमि साहित्य सम्मान' -ले सम्मानित भएका थिए-
 १. भारतबाट
 २. नेपालबाट
 ३. भुटानबाट
 ४. बङ्गलादेशबाट
- त. कवि भूपेन्द्र अधिकारीको जन्म साल हो-
 १. सन् १९५०
 २. सन् १९५१
 ३. सन् १९६०
 ४. सन् १९६५

२. खाली ठाउँमा सही शब्द भर्नुहोस्—

क. कवि भूपेन्द्र अधिकारीको जन्म कालेबुङको बस्तीमा भएको हो।

ख. भूपेन्द्र अधिकारीले सन् २०००-मा पश्चिम सिक्किम साहित्य प्रकाशनबाट स्रष्टा पुरस्कार मा पाएका थिए।

ग. दार्जिलिङ नेपाली साहित्य सम्मेलनद्वारा का निम्ति सन् २००१-मा दियालो पुरस्कारले पुरस्कृत भएका थिए।

घ. हतार बाँच्छ जिन्दगी सङ्ग्रह हो ।

ङ. 'यो एल.ओ.सी. हो' कविताका कवि हुन् ।

च. कवि भूपेन्द्र अधिकारीको जन्म ६ सितम्बर मा भएको थियो ।

छ. भारत र पाकिस्तान देशको सिमानामा रहेको रेखालाई भनिन्छ ।

ज. 'यो एल.ओ.सी. हो' एउटा को एक छेउले अर्को छेउ छोएको काल्पनिक रेखा हो ।

झ. टुक्रा-टुक्रा बादलहरू बिचबाट निस्कने अज्ञात अजातहरूलाई हो एल.ओ.सी. ।

ञ. आमाले पर्खिबसेको एक निन्याउरो हो ।

ट. आफ्नो निम्ति आफैले खनेको आफ्नै आँगनमा हो ।

ठ. एल.ओ.सी.-लाई नेपालीमा भनिन्छ ।

३. निर्देशनअनुसार तल दिइएका प्रश्नहरूका उत्तर लेख ।

क. जो देखिँदैन आँखाले

कल्पनाले मात्र देख्छ

कानले मात्र सुन्छ

भाषाले मात्र बुझ्छ

मनले मात्र चिन्छ ।

१. प्रस्तुत कविता पङ्क्तिका कविको नाम र कविताको शीर्षक लेख्नुहोस् ।

२. 'जो देखिँदैन आँखाले' भनेर कविले के बुझाएका छन्?

३. कानले सुन्ने, भाषाले बुझ्ने, मनले चिन्ने भनेर के भनेका हुन्?

ख. यो मान्छेले

मान्छेकै निम्ति मात्र बनाएको

यो देशले

देशकै निम्ति मात्र लगाएको

तिसैदिन-बाह्र महिना-चौबिसै घण्टा

आँखाहरूका केही जोडा

टोलाएको ।

- १-प्रस्तुत कवितांश कुन कविताबाट लिइएको हो?
- २-यस कवितांशका कवि को हुन्?
- ३-‘यो मान्छेले, मान्छेकै निम्ति मात्र बनाएको’ भनेर कविले कुन कुरालाई सङ्केत गरेका छन्?
- ४-‘तिसैदिन-बाह्रै महिना-चौबिसै घण्टा आँखाहरूका केही जोडा टोलाएको’ भनेर कविले के बुझाएका छन्?
- ५-‘यो देशले देशकै निम्ति मात्र लगाएको’ स्पष्ट पार्नुहोस्-

ग. कसैको पदछापलाई

पर्खी मात्र रहेका

कतै आयो कि

खोजी मात्र रहेका

कुनै आवादी विनाको बस्ती

सँधै तैनात एक-दुई गस्ती ।

- १-प्रस्तुत कवितांश कुन कविताबाट निकालिएका हुन्?
- २-यसका कवि को हुन्?
- ३-‘पदछाप’ र ‘गस्ती’-को अर्थ लेख्नुहोस् ।
- ४-‘कुनै आवादी बिनाको बस्ती’ भनेर कविले के भन्न खोजेका छन्?
- ५-यहाँ को तैनात रहेका छन्?

घ. वारि आउन पनि जगजगी

पारि जान पनि जगजगी

नचल्ने दुवानी-सहानुभूति

लिनैपर्ने अनुमति ।

- १-प्रस्तुत कवितांश कुन कविताबाट लिइएको हो?
- २-यस कविताका कवि को हुन्?
- ३-वारि र पारि भनेको के हो?
- ४-नचल्ने दुवानी-सहानुभूति भनेर कविले के भन्न खोजेका हुन्?
- ५-कवि यहाँ कसको अनुमतिको कुरा गर्दै छन्?

ड. प्रहरीको हो खोजी

चिन्तन पनि हो

मन्थन पनि हो

कहिले लुकामारी

कहिले चानमारी

कहिलेको धोखा

कसैको लेखा-जोखा ।

१-प्रस्तुत कवितांश कुन कविताबाट निकालिएको हो ?

२-यसका कवि को हुन्?

३-प्रहरीले कसको खोजी किन गरेका छन्?

४-‘लुकामारी’ र ‘चानमारी’-को अर्थ लेख्नुहोस् ।

५-यहाँ कसको धोखाको विषय उठाएका छन्?

च. मध्यरातको बन्दुक बिस्कुन

केही कर्तव्यहरू

केही अंगभर

हुँदैन त्यहाँ कहिले कोही

जाँदैन त्यहाँ कहिले कोही

चोर्दा पाप लागेझैं

ढाँट्दा अभिशाप लाग्छ

झन् छिर्दा

सरकारी सहीछाप लाग्छ ।

१-प्रस्तुत कवितांश कुन कविताबाट लिइएको हो?

२-प्रस्तुत कवितांशका कवि को हुन्?

३-‘मध्यरातको बन्दुक बिस्कुन’ भनेर कविले के भन्न खोजेका छन्?

४-कहाँबाट छिर्दा सरकारी सहीछाप चाहिन्छ, किन ?

५-‘जाँदैन त्यहाँ कहिले कोही’ भनेर कुन ठाउँको कुरा गरेका छन्?

छ. भूत भविष्य वर्तमान हो

एक राष्ट्रिय सम्मान हो

एक सशक्त अनुशासन
एक त्याग र समर्पण
देश-देशको एक प्रबन्ध ।

१. प्रस्तुत कवितांशका कवि को हुन्?
२. प्रस्तुत कवितांश कुन कविताबाट निकालिएको हो?
३. 'राष्ट्रिय सम्मान, सशक्त अनुशासन हुन्' भनेर के बुझाएको देखिन्छ?
४. कविले यहाँ कुन कुराको त्याग र समर्पणको विषय उठाएका छन्?
५. देश-देशको एक प्रबन्ध भनेर कुन कस्तो प्रबन्धलाई बुझाएका छन्?

ज. परिवारमा नमिल्ने सन्तान हो
टाढो परदेश गएको जहान हो ।

१. प्रस्तुत कवितांश कुन कविताबाट निकालिएको हो?
२. प्रस्तुत कविताका कवि को हुन्?
३. 'परिवारमा नमिल्ने सन्तान' भनेर कुन सन्तानको कुरा गरेका हुन्, किन?
४. 'सन्तान र जहान'-को अर्थ लेख्नुहोस् ।

झ. आँसु र पसिनाले
धुएको निशान हो
आमाले पर्खी बसेको
एक निन्याउरो बिहान ।

१. प्रस्तुत कवितांश कहाँबाट उद्धृत गरिएको हो?
२. यस कवितांशका कवि को हुन्?
३. 'आँसु र पसिनाले धुएको निशान' भनेर कुन निशानलाई बुझाइएको छ?
४. 'आमा' भनेर कविले कसलाई बुझाएका छन्?
५. 'एक निन्याउरो बिहान हो' भनेर कविले के भन्न खोजेका छन्?

ञ. छाती चिरेर पसेको
शत्रुको बाण हो
अवस्था कस्तै आए पनि
उल्लंघन यसको

हत्केलामा राखेको प्राण हो ।

१. प्रस्तुत कवितांश कुन कविताबाट निकालिएको हो ?
२. 'शत्रुको बाण हो' भनेर कविले कुन बाणको कुरा गरेका हुन् ?
३. के उल्लंघन गरे हत्केलामा राखेको प्राण हुन्छ ?
४. 'हत्केलामा राखेको प्राण हो' - बुझाएर लेखुहोस् ।

त. आफ्नो निम्ति-आफै खनेको

आफ्नै आँगन-चिहान हो ।

१. माथिको कवितांश कुन कविताबाट लिइएको हो ?
२. यसका कवि को हुन् ?
३. 'आफ्नै आँगन' भनेर कविले के भन्न खोजेका छन् ?
४. 'आफ्नो निम्ति आफैले खनेको' अर्थलाई स्पष्ट पार्नुहोस् ।

४. तलका प्रश्नका उत्तर लेख ।

१. 'यो एल.ओ.सी. हो' कविताको केन्द्रिय भाव के हो ?
२. एल.ओ.सी. भनेको के हो ? नेपालीमा यसलाई के भनिन्छ ? बुझाएर लेखुहोस् ।
३. देशको कुन-कुन भागमा एल.ओ.सी. छन्, किन ? एल.ओ.सी. र एल.ए.सी.-मा के भिन्नता छ ?
४. 'यो मान्छेले मान्छेकै निम्ति मात्र बनाएको यो देशले देशकै निम्ति मात्र लगाएको'-को भावविस्तार गर्नुहोस् ।

५. भाव विस्तार गर्नुहोस्-

क. गाउँसित-गाउँ बाँटेको

शहरसित-शहर साटेको

देशसित-देश काटेको

वारि आउन पनि जगजगी

पारि जान पनि जगजगी ।

ख. छरिएको चारैतिर औँसी

मध्यदिनको पुर्ने जून

मध्यदिनको बन्दुक बिस्कन

केही कर्तव्यहरू

केही अङ्गभर ।

ग. एक सशक्त अनुशासन

एक त्याग र समर्पण

देश-देशको एक प्रबन्धन

एल.ओ.सी।

घ. परिवारमा नमिल्ने सन्तान हो

टाढो परदेश गएको जहान हो

आँसु र पसिनाले

धुएको निशान हो।

ङ. अवस्था कस्तै आए पनि

उल्लंघन यसको

हल्केलामा राखेको प्राण हो

आफ्नो निम्ति-आफैले खनेको

आफ्नै आँगनमा-चिहान हो।

च. केही भय - केही डर

तिर्ने पर्ने - मोटो कर

एक नियमभित्रको नियम

कानूनको एक धारा।

६. तलका प्रश्नहरूको उत्तर लेख्नुहोस्।

(क) कविको परिचय दिएर 'यो एल.ओ.सी हो' कविताको भावार्थ लेख्नुहोस्।

(ख) 'यो एल.ओ.सी हो' कविताभित्रको देशभक्ति भावबारे लेख्नुहोस्।

(ग) 'यो एल.ओ.सी हो' कवितामा कविले देशवासीलाई केमा सचेत गराएका छन् ? किन ?

(घ) 'यो एल.ओ.सी हो' कविताभित्र देशवासीलाई केके-मा कसरी सतर्क गराएका छन्?

(ङ) 'यो एल.ओ.सी हो' कवितामा कविले देशरक्षामा खटिएका सिपाहीलाई कसरी वर्णन गरेका छन्?

(च) कविको परिचय दिएर 'यो एल.ओ.सी.हो'कवितामा रहेको मानवतावादलाई लेख्नुहोस्।

१४- अन्य सहायक ग्रन्थ

१. माधव प्रसाद पोखरेल(सम्पा.) जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास, नेपाल बाहिरको नेपाली साहित्य, कमलमणि प्रकाशन प्रा.लि. तेस्रो ठेली,विसं २०७७ (२०२०)

२. गोमा शर्मा,भारतीय नेपाली समालोचनाको विश्लेषणात्मक इतिहास, गोर्खाज्योति प्रकाशन, कौब्रुलैखा, मणिपुर, २०१७

३. भूपेन्द्र अधिकारी, हतार बाँच्छ जिन्दगी, देहरादुन

४. गोमा शर्मा,भारतीय नेपाली समालोचनाको विश्लेषणात्मक इतिहास, गोर्खाज्योति प्रकाशन, कौब्रुलैखा, मणिपुर, २०१७